

מזמור קא

כוונת דוד בזה המזמור להודיע איך היה מתנהג במלכותו עם עמו כחסד
 וביושר ואמי' (b) חסד ומשפט אשירה כלומי' משבח אני האל שאיני מחזר
 כשאר המלכים לדכא תחת רגלי כל עניי ארץ ולהטות משפט גבר להועילתי אבל
 או ארון ביושר או בחסד או במשפט אשירה ואומרה לך על שהכינות לבי לכך
 ורכותי פירשוהו שלא יהיה מתרחק אחר מדותיו של הקביה וכוּעם ביסורים אלא
 מברך את השם על הרעה ככתובה כל' אם חסד אשירה אם משפט אשירה
 (ברכות ס' ע"ב). ותראשון נוח יותר לענין המזמור. ואמי' (ג) אשכילת¹ בדרך
 תמים ר"ל אני מחשב ומתכוונן במעשי תמיד ציוה דרך ישר ותמים ונבחר לדעת
 בו. ומתי תבא אלי מתי תחיה נראה כמו וילבא אלהים או מתי תבא אלי זה
 הדרך ר"ל שאגיע לכך ומלת דרך פעמים לשון זכר פעמים לשון נקבה או יהיה
 דרך מסוך ר"ל דרך אדם תמים² ואמי' אתה לך בתום לבבי בקרב ביתי
 כל' שאפילו עם בני ביתי איני מתגאה ולא אתראה כשליט עליהם. (ג) ולא
 אשית לנגד עיני דבר בליעל היועצני להשחית ולהתנאות. עשה דברים
 סמים ר"ל נוטים מדרך יושר שנאתי ולא ידבק בי ר"ל לא יעלה במחשבותי
 לעשותו וכן כל (ד) לבב נפתל ועקש יסור ממני שלא אלקטנו³ במחיצתי
 ושום אדם רע לא אקשחו ממיודעי. הלעז שלא לדעתי נואפרודרי⁴. (ה) ומלשני
 בא בדרך חסגכיהי חספילי ותראוי בו מלושן מן המרובע ואמי' שאע"פ ששאר
 המלכים יקרכו אצלם מלשינים ויעשום מאוכלי שולחנם לתועלתם אני איני כן
 אלא כל שיבא אלי אדם מלשני בסתר רעהו אותו אצמית כל' אכריחנה
 מהיות (128b) עוד לפני. גבח עינים להסתכל ולהתרבק בתאוות העולם ורחב
 לבב להרבות במחשבותיו על הענוגיו לא אוכל כל' לא אסבלהו ואחזיל עינא
 וליבא תרי סירסורי דחטאה אינון (ירוש' ברכות פ"א, הל' ה'). אבל (ו) עיני כנאמני
 ארץ הצדיקים והחסידים להיותם יושבים עמדי ולהיות כאנשי עצתי וסורי ותחולך
 בדרך תמים הוא ישרתני. (ז) ולא ישב בקרב ביתי עושה רמיה
 ר"ל מרמה כי הוא שם ואם הוא תואר הפרש עושה פעולת רמיה וכן דובר
 שקרים לא יכון לנגד עיני. ולבקרים ר"ל יום תמיד אצמית כל
 רשעי ארץ לתכרית מעיר ה' ר"ל ירושלים כל פועלי און.

(1) בכ"י אשכילך. (2) בכ"י תמיר. (3) ציל אקלפנו. (4) אולי
 ציל שלא לדעתו נו אפרודרי (no aprendré) ר"ל לא ארצה לדעתו ולא יבוא אצלי.
 [לפיר ציל: הלעז שלו ואין צורך בהפרוש. ר.]

מזמור קב

יש מפרשים כי אמרו דוד על עצמו במלחמת צורריו המעכבים ומאחרים
 מלכותו ורוב מפרשים המכימו שהוא נאמר על הגלות ומדבר בלשון יחיד
 על כלל העם או כאלו כל אחד⁽¹⁾ מהם מדבר על לשון המזמור. ואמ' (6) תפלה
 לעני כי יעטוף ר"ל כאשר יעטוף ר"ל בהעטף לכו ונפשו מרוב צרותיו והוא
 ענין כעין מחנק מרוב תכיפת הכבי ובלעז אנגווישאר⁽²⁾. ויש מפרשים בו ענין
 כסוי מלשון עטוף המפורסם בדברי רבותי' ובלשון המקרא יעטפו בר (מזמ' סה' יד)
 המחיצות והמעטפות (ישע' ג כב) ור"ל כי המתפלל מרוב צרה מכניע עצמו
 ומעטף קצתו בקצתו⁽³⁾. וישפוך שיחו מוכח על רוב תפלה. (ג) כיום צר לי
 ר"ל בעת צרותי וכן ביום אקרא. (ד) כי כלו בעשן [ימי] כמו הדבר
 הנשרף שהוא כלה בעשן כאמרו כלו בעשן כלו (מזמור לו כ). ואמ' שניחרו
 עצמותיו⁽⁴⁾ שהם בתולדתם קרות וזה יקרה בקדחות החדות בחיות כלות רטיבות
 התולדה⁽⁵⁾. כמוקד נחרו העצים כשיונחו במוקד לשרוף קודם שתגמר שריפתם
 קצתם כלים בעשן ורובם ניחרים והוא שריפה בלתי גמורה וכמוקד פי' על הדליקה
 לא על הכלים⁽⁶⁾. (ה) הוכה כעשב כלום' כעשב הרטוב שהוכה על יד השמש
 כן שב לכו שמרה ליתת התולדת מהלב אשר בה תדבק הנפש עם הבר⁽⁷⁾ ויבש
 ליחו. ויבש לבי בחום הצרות. והוכה בא באות ואי עס הדגש דרך זרות. כי
 שכחתי מאכול לחמי כלו' שתעבתי כל מיני מאכל כמעט שנשכח ממני מאכל
 וידוע בטבע שהמאכל והמשחה ישיבו הליחות לבוף אשר [יבשוהו] (129a) (יתיכהו)
 חום הלב וחום האויר המקיפו ולולי זה יפסק הליחות וימות לגמרי. ואמ' מקול
 אנחתי מקול כמו מחווק כמו מקול זנותה (ירמ' ג ט). (ו) דבקה עצמי
 לבשרי בא הנה בשרי במקום עורי שהעור באדם כמו הבשר ואמר שמרוב
 דאגתו כחש בשרו עד שדבק עצמו לעורו⁽⁸⁾ כענין צפד עורם על עצמם (איכה ד
 ח) (י) וקאת וכום הם עופות שוכנים במדבר ובמקומות החרבים וקולם כקול
 נחי. וקאת באות התיו בין במסיכות בין שלא במסיכו' אלא כשהוא סמוך הוא
 בפתח ובמזכרת הוא בקמץ⁽⁹⁾. ואמ' שבהיותו בגלות חושב עצמו כאילו הוא שוכן
 במדבר וצועק לאנחתו בהפרדו מאחיו והוא אמרו (ח) שקדתי ואחיה כצפור
 בודד על גג ונפרד מבן זוגי. (ט) וכל היום הרפוני אויבי, עתה יספר
 צרותיו בגלות והוא שיחרפוהו אויביו תמיד. ומחוללי ר"ל אותם שהם אצלי

(1) בכי אחת. (2) בל"ם angoisar ובל"צ angoisser. (3) עיין פי' רד"ק.
 (4) בכי ימי שנחרו עצמותם. (5) בכי היוכלות הרטיבות התולד. (6) ר"ל התנור
 והכירה וזה נגד רד"ק ע"ש. (7) אלו דברי הראב"ע. (8) נ"ב או הוא כשמשעו
 כי בחיות הבשר שמן לא ידבק בעצם דבקה גמור כמו שידבק בו כשהוא כחוש.
 (9) במזכרת הוא בשני קמצים על משקל דָּבָר.

כחוללים ומשחנעים להפסד אמונתם כי נשבעו כל' כשירצו לקלל את עצמם [אומרים] אהיה כפלו' כענין והנחתם שמכם לשבועה לבחירי (ישע' סח טו) יתן ה' אותך לאלה ולשבועה (במדבר הכא) ולרוב צרתי לא אטעם את אשר אוכל ואת אשר אשתה אבל היה להם אפר (י) וזשקני כבכי מסכתי ושיקויי כתוב בואיו וגם הוא מונעת בקריאה דרך זרות אלא שקצת מרדקים סזכרים לקרותה כאילו הוא בשני יודין. ואמ' (יא) מפני זעמך וגוי כל' בכל זאת אני מתכונן שלא במקרה בא אלי רק מפני זעמך וקצפך לרוב עונותי. כי נשאתני ותשליכני כל' השלכתני בחוץ עד שהנכחתני כדי להפילני בחוץ והמשל כי הרוצה להפיל דבר לארץ מגביהו בחוץ למעלה ואח"כ מפילו. וגדלה צרתי עד שמעמו (יב) ימי כצל נטוי שהשמש במורו מן המקום הוא נוטה ומותח הצל וכן כי ינטו צללי ערב (ירמ' ז ד) ואולי אמ' כצל נטוי לומר שכמו שהצל סבתו סור השמש מן המקום כן אסיפת אורי סבתה הסתלק השגחתך ממני. וכעשב איבש פי' שהחילוף במהירות כיבוש העשב מהר¹). ומכאן הוא מתחיל להתפלל על הגאולה ואמ' (יג) ואתה ה' אשר לעולם תשב וזכרך בפי כל עבדיך להתפלל אליך בכל דור ודור אתה בחסדך קבל תפלתנו (יד) ותקום תרחם ציון ר"ל תתעורר לרחם אותה ולכנותה כי עת לחננה כי בא מועד כל' כי ארכו (129b) לנו הימים והגיע העת אם טובים אנחנו בעיניך. וכמו במלת לחננה שני זריות א' שבאה בסגול החית במקום פתח כי היה ראוי לחננה בפתח כי הוא מקור מן הרגוש וכן שהוקלה הנון מן הרגש כמוהו פן אכלך בדרך (שמות לגג) שהוא עתיד מן הרגוש. או אולי לחננה מקור מן הקל והיה ראוי לינקד בקמץ חטף ובלא דגש. ואמ' (טו) כי רצו עבדיך את אבניה כל' יכמרו רחמך על זה כי עבדיך מתאווים לעמוד בין אבניה ועפרה וענין יחוננו מגז' חן כל' יהשקוהו ויעשוהו מרוב תשוקתם בעלת חן ונוי²). ואמ' (טז) וייראו גוים כאילו בראותם בנינה. אחר כל הנסים והנפלאי ייראוך כלם הם ומלכיהם בראותם כי לא נכזבה תוחלתנו (יז) ובנה ה' ציון ונראה בכבודו (יח) ושפנה אל תפלת הערער ר"ל שראה שהיה בגלות כערער בערכה הוא עץ הגדל במדבר בארץ ציה. או פי' הנחרכ והנשתת מלשון ערו ערו (מומור קלז) ערער תתערער (ירמ' נא נח)³ ותפלתם שב אל קבוץ העם וכן דרך הנבואות לדבר פעם בלשון יחיד ופעם בלשון רבים. וזאת הישועה (יט) תכתב לדור אחרון כל' שלא יתיה לה הפסק ועם נכרא ר"ל ישראל שיתיה או כאילו

(1) ניב ורמה ימיו כצל חנוטה שהוא מתנועע בתנועתו כן ימי האדם ולכן ולא ירגש האדם וכן ואני כעשב איבש כי העשב יכלה תמיד רטיבותו וכן האדם בכל יום יכלה רטיבותו ומוציא ימיו בכליון ואמ' כנגדו ואתה ה' לעולם תשב. (2) ניב ואפי' האכנים הם רצויות אליהם והעפר מצא חן בעיניהם כל כך היא תשוקתו חוקי אליהם. (3) ניב או מלשון מקיף אותו ושלא יישן ומתפלל מענין ולבי צר.

נברא מחדש להתחדש נקורו בשלוותו וכבודו יהלל יה. (כ) כי השקיף ר"ל השגיה מפרום קדשו ומשמים אל ארץ הביט לרחם עלינו. ומה שאחז"ל¹) לא מצינו השקפה לטובה אלא השקיפה ממעון קדשך (דברים כו יט) זה לא נאמ' אלא בתורת. ואמ' (כא) לשמוע אנקת אסיר ר"ל ישראל שהוא כאסור כזה הגלות לפתח כלו' לפתח ממאסרם. בני תמותה ר"ל קרוכים למות מרוב הצרות. לבא (כב) בציון ולספר בה שם ה' (כג) בהקבץ עמים יחדו ומסלכות לקרוא כלם בשם ה' ולעכרו שכם א'. ועתה שב להתאונן על צרות הגלות ולהתפלל להסיר מעליו חוקף הצרות ואמ' שהאויב בהכירו אותו בגלות מענה כחו (כד) בדרך ומקצר ימיו. ומאשר השי"ת הוא סכת הכל היה מחלה פניו שלא יעלהו (כה) בחצי ימיו ר"ל שלא יכריחו. ואמר בדור דורים שנותיך כלו' אתה שכדור דורים שנותיך יהיו ימי בעיניך כימים אחרים לחמול עליהם שלא לקצורם ואפי' אם יהיו קצרים מצד (130a) התולדה האריכם כשיעור הראוי כי כל תוכל ולא יבצר מסך מוימה (איוב מב ב) כי (כו) לפנים הארץ יסדת ועשית השמים (כז) והמה יאבדו ואתה תעמוד ר"ל כי בחשחת מציאותם לא יבטל מציאותך כי אין למציאותך חתלות במציאותם כלל. ואמ' וכלם כבגד יבדו כלו' ואפי' אם יבדו כבגד וכלכוש שאתה פושטו מעליו תחליפם ר"ל תעבירם מכל הוי"ה ויחלופו ר"ל ויעבורו שלא יהא להם שום מציאות. ויש מבקלי הדתות מפרשים אותו כפשוטו שתכל יאבד והשמים וחארץ תבטלו לא תתפרש להם שום הוי"ה והוא ליום הדין כמו שכתבנו קצת דעות בעלי הדתות בחבור הגדול בפ' חלק בקונדרים כתב הדת ואמ' (כח) ואתה הוא לבדך ששנותיך לא יתמו לכן יהי נא חסדך לנחמני (כט) ובני עבדיך ישכנו בארצם לבטח וזרעם לפניך יכון כימי השמים על הארץ.

מזמור קג

זה המזמור יראה שאמרו דוד על עצמו ליתן שבח והודאה על מה שגמלו ושאר מפרשים כתבו שנאמ' על לשון חסירי הגלות שכל אחד נותן שבח והודאה על שנותנו²) מחיה מעט בעבודתו לחיות בין קמיו וכן שמתפלל על הגאולה ויפרשחו תקורא כרצונו על איזה מהם ואמר על זה (ה) ברכי נפשי את ה' כלו' שנתן לך מקום והכנה לחשלים אותך בקיום תורתו ופנות אמונתו ובהשגת כבודו. וכך קרבי ר"ל הגוף כדרך כל עצמותי תאמרנה (מוסור לה) על שתעמידך בשלוח בכדי לחיותך כלי לנפש להעלותה אורה חיים למעלה³). ומה שהקדים

(1) תנחומא כי תשא סי' יד ועיין פירש"י בראשית יח טו. (2) בכ"י שנותינו ועיין עזרא ט ח. (3) גיב אמ' לנפשו שתשבח לשם וזו האמירה היא על דרך השיר כי הנפש היא האומרת וכן צוה דוד שישבחו כל נתיחי הפנימיים את שם קדשו.

תהלת הנפש לתהלת הנוף עם היות שלימות הנוף [קודמת] בזמן, עשה כן לקדימת מעלה ולתהאחרת בזמן חזר ואמר אחריו (ג) ברכי נפשי את ה' ¹. או איפשר שהחזירו למסוך אליה כל הדברים הנאמרים אחר זה ומצר שהפסיק בגוף חזר והזכיר הנפש וסמך לה ואל תשכחי כל גמוליו כליו אל תשכחי מהרבות במהלליו על מה שגמלך וירוע כי לשון גמול בא לשון תשלום, הוא התהלת הטוב כאמרו הגמול אתם משלמי' עלי ואם גומלים אתם עלי (יואל ד ד) (ג) הסולח לכל עוניכי בתשובה שלא להענישך עליהם. הרופא לכל תחלואיכי ר"ל תחלואי הנוף או נפרשהו כפל לשון על תחלואי הנפש ². ואמ' (ד) הגואל משחת חייכי כליו אע"פ שאמ' הסולח לכל (130b) עוניכי ופירשנו בו בלא עונש לא בכלם כי מלת כל נאמרת לפעמים על הרוב כאמרו וכל הארץ באו מצרימה (ברא' מא נו) וכל טוב אדניו בידו (שם כד י) והכרתי כל האדם ³, אבל לפעמים בעונות גדולים אף התשובה לא תמנע שלא להעניש קצת על החטא ועל אותו העונש אמר שנאלו (ד) משחת ונמצא נענש לטוב לו. ושחת פי' על מיחת הנוף. והשחת ביאור לקבר או על אכרון נצחי (וחשחת) [או] על גיהנם. והסע מרכי פי' המקיף מכל צד. וכל אלו חזיון יתרות הן כדרך שובי נפשי למנוחייכי כי ה' גמל עלייכי (מזמ' קטז) בתוככי ירושלים (שם). ואמ' (ה) הסעביע בטוב עדיך ר"ל שהאכילך והשקך במאכלים נאותים ועדיך נאמ' על [הפה] כדרך עריו לבלום (מזמור לב ט) עד שעם זה השלוח והבריאות מתמידים כך ונעורייכי מתחדשים בבריאות כדרך אומר ישוב לימי עלזמיו (איוב לג כה). ויש מפרשים שהוא חוזר על אמרו הרופא לכל תחלואייכי כי מטבע החולת לתקב כל מאכל ולזה עומד זמן רב דל ורוח אבל אתה גמלך הרופא הטוב להשביעך בטוב עדייך עד שתשוב מהר לכריאותך ושמנוהך ככתחלה והוא משל הרוש הנעורים ⁴. ותתחדש כנשר נעורייכי חסר בית כליו תתחדש בנעורייכי ומלת תתחדש באה בלשון זכר עם היות הנפש לשון נקבה בעבור כי הנפש לפעמים בא לשון זכר כמו אחד נפש (במרבך לא כה). וענין הנשר הוא שאמרו חכמי הטבע כי הנשר יגביה עוף עד שיקרב לחום היסודי ובהרגישה זה תפיל עצמה כפתע לים וימרטו כנפיה ⁵ ויתחדשו וחוה ענין יעלו אבר כנשרים

(1) נ"ב הזכיר שם העצם עם הנפש שהיא הכבוד וע"כ הזכיר בגלוי שם העצם עם הנפש ולא הזכיר עם הקרבים שם העצם בגלוי רק כהעלם וזהו כל קרבי את שם קדשו.
 (2) נ"ב וירוע שתלחה טבעי שכאדם הוא מלאך מסלאכי השם כי הוא הרופא חולים כאשר ישלח דברו וירפאם וחולה לא ירפא מחליו עד שוב גוף האדם אל המיצוע מסוגו ויתקן הטבע אשר עותה רכבו המחליאו. (8) מסוק זה—לית בשום מקום, רק בצפניה ג א איתא והכרתי את האדם. (4) נ"ב תענוגות זה העולם נקראים טוב כאמרו ולא אכלתי טובה (איוב כא כה). (6) פתח בליז וגמר בלינ.

(ישע' ט) והנשר כל מה שיגדיל ויוקין ירבה עצמה. וכן היא התחדש כח עצמת הנקורים כנשר. וענין זה כענין ישוב לימי עלומיו (איוב לג כה) כל' שיתחדש בנוף כח חזק ככח הנקורים. ואחר שהזכיר כל אלו הפרטים בהודאה על מה שעשאו כפרט, שבחו שכן דרכו בכלל שהוא (1) עושה צדקות לכל ולעשוקים עושה משפט ודין להציל העשוק מיד עושקו. ועל מה שאמר עושה צדקות כל' שמתנהג עם ברואיו במדת רחמים וחסד אמ' שכבר הודיע כן בהודעת דרכיו למשה וזכר דבר שהוא מסוגל בורע אברהם והוא כי הוא ית' הודיע (1) דרכיו למשה ר"ל שלש עשרה (131a) מדות (שמות לד ו) ועלילותיו מעשיו הנוראים מה שלא עשה כן לכל גוי והזכיר מהני מדות מה שצריך לו על דבר תחלואיו כאשר עשה משה בעת תפלתו (במדבר יד) שהזכיר (2) אך אפים ורב חסד ולא הזכיר אמת כי הטעם קרוב מן כפולות והזכיר נוצר חסד לאלפים וזהו וחסד ה' מעולם והזכיר נושא עון ופשע וזהו (ח) לא כעונותינו גםל עלינו. ומעם רחום לשמור עדרו במרם בא הרועה אליו וחנן להושיעו בצעקו אליו וארך אפים להאריך לו ורב חסד שלא יפסק חסדו. ועלילותיו ר"ל מעשיו והנהגותיו לישראל שני שם שהוא רחום וחנן אך אפים ורב חסד שכל אלו בכלל צדקה. ואע"פ שמענישנו (2) על חטאינו ונלחם בנו לרוב פשעינו מיחלים אנהנו אליו (ט) שלא לנצח יריב ולא לעולם יטור ולא לעולם ישמור עכרתו (3) ואם היינו לרוב חטאינו ראויים לכך (4) לא כחטאינו עשה לנו ולא כעונותינו גםל עלינו אבל גבר חסדו עלינו (5) כגבוה שמים על הארץ כדרך כי גדול עד שמים חסדך (פומ' נו יא) (6) וכרחוק מזרח ממערב תרחיק ממנו את פשעינו משל שלא הקניש עליהם אחד מני אלף כראוי לנו אבל רחמיו (7) כרחם אב על בנים. (7) כי הוא ידע יצרנו שמטבענו לבקש המתרות ולהטוא תמיד כאומרו כי יצר לב האדם רע מנעוריו (כרא' ח כא) וזכר כי עפר אנהנו וזהו כענין בשגם הוא בשר (שם וג). תני ר' חייא אוי לה לעיסה שהנחתום מעיר עליה (4) ואע"פ שהמשילנו (5) מ"ם לרוב חרבותו הרע ופתוחו והסתותו וימים מעטים [מצילנו] (6) מפח מוקשו וזכור לפנינו כי טבע חגוף הוא עפר והעפר הוא היסוד הגובר עליו ומטבעו להמשך אחר התאוות העפריות וכן שימיו קצרים וכשיגיעו לזמן הבינה יקרב זמן קצו בפתע (ט) וכציץ השדה כן יציץ ויחלוק מהר (ט) ורוח עברה בו ואיננו ר"ל איזו סבה מועטת היתה בו ר"ל באדם ואיננו כל' שבדבר נקל יכלה ויפסד וימות לשעתו ולא יכירנו

(1) בכ"י שלא הזכיר. (2) בכ"י שמעשנו. (3) נ"ב לא לנצח יריב ולא לעולם יטור כלומ' שלא יריב לנצח [עם] האדם על חטאיו ולא לעולם יטור לו איבה עליהם אלא הוא ארך אפים. (4) ש"ש לפסוק זה. (5) ר"ל שחמשיל את גופנו לעפר. (6) חסד בכ"י ויש כאן מקום חלק לתיבה אחת.

עוד מקומו אבל שיאבד מזה העולם¹) ולא כן חסד האל אבל הוא (י) מעולם ועד עולם על יראיו לתשועה נצחית וגם בעולם הזה יראה צדקתו לזרעו של אותו המת²) אם יהיו שבים מחטאם ויהיו (יח) שומרי בריתו וזוכרי פיקודיו לעשותם. ואחר שהפליג³) בשפלות האדם מיום דבריו בהפליג בשבח האל ואמ' (יט) בשמים הכין כסאו כל' (131^b) דרך הרחבה להיותנו תחתיו והוא אומרו ומלכותו בכל משלה. ולכן ראוי שישבחוחו כלם ויקדישוהו ועל כן אמר (כ) ברכו ה' מלאכיו ר"ל השכלים הנפרדים שהם גבורי כח להשפילו כח הנזקת הגלגלים מהם ועיכ אמ' עושי דברו להעיד כי הכל מאתו יחבר' ולשמוע בקול דברו ויהרעל השתדלם להשיג כבודו ולא יוכלו להשיג אמתת כבודו על בורייה. ואחר כן אמ' (כא) ברכו ה' כל (מלאכיו) [צבאי] על הגלגלים ואחר כך (כב) מעשיו על התחתונים ר"ל עולם היסודות וכל המתתוח מהם ויחם לאלו השבח להיותו בא במכתם בבחינת האדם בהם⁴) ובכל מקומות מסשלתו כל' בים וביבשה בישוב וכמדברות בהרים ובנבקעות. ומצד שהאדם מורכב מעליונים ותחתונים מיום דבריו בו ברכי נפשי את ה'. וכדוש פירש מלאכים על הצדיקים ונסח דבריהם אם בעליונים הוא מדבר כבר נאמ' ברכו ה' כל צבאי אל לא בתחתונים ומנין שהתחתונים נקראים מלאכים שכן הוא אומ' ויען הגי מלאך ה'. ר' יהודה ב"ר סימון ויעל מלאך מן הגלגל זה פנחס על כרחך הנביאים קרויים מלאכים עושי דברו לשמוע בקול דברו [ר' הונא בש"ר אחא] שהיה לו לום' שומעי דברו לעשות בקול דברו שהרי קודם שומע ואח"כ עושה אל לא ליש' הוא אומ' שהקרימו נעשה לנשמע (ריש ויקרא רבה ושוי"ט כ"א) ונראה לי לדעת הדרש שהוא שאמ' מלאכיו ולא כל מלאכיו שזה להורות שלא נאמ' אל לא על יחידים השרידי' אשר ה' קורא שהם מעט. ולדעת הראשונה איפשר לפרש שלא אמר כל להיות הצורות הנפרדות כחות מספר קבוע לא שיוסיפו פעם ויגרעו פעם.

מזמור קד

זה המזמור אמרו דוד כמספר עוצם מעשה האל וכפרט בסדרי מעשה בראשית עד שמיים דבריו בתשועה נצחית למשיגי כבודו ית' והאבדון (למשכלים) [למשליכים] אותו אחרי גום. ואמ' (ה) ה' אל ה' גרלת מאד כו' רמז תחלה על עוצם כבודו ית' ועל בריאת השכלים הנפרדים מאשר לא יוכל השכל האנושי

(1) נ"ב הא דאמרה לית סתין חיים אלא יצר הרע שהוא הולך עמו ולא בא עמו וכן הוא אומר רוח הולך ולא ישוב זה יצר הרע ולא יכירנו עוד מקומו זה יצר הרע (גם זה בשוי"ט ע"ש).
 (2) נ"ב וז"ל החסד מעולם ועד עולם אבל הצדקה עד ג' דורות לבני אדם (גם זה שם). (8) בכ"י שהפליך: (4) נ"ב ברכו ה' מלאכיו כל צבאי והם הגלגלים והככבים והם משרתיו שמנהיגים נבראי העולם הזה ועושים רצונו בהם ואחר שאמ' שישבחוחו כל מעשיו שהם נבראי זה עולם הפקלים המעשה תמיד..... והסתכל כי בעל הפעמים שם פסק בין ברכו ה' ובין מעשיו

להכינם במחיצתם קצר בדברים ואמ' ח' אל חי גדלת מאד. וברדש¹) אמרו גדול היית עד שלא בראת עולמך ומשכראתו נהגדת שנתפרסם ייחודך לזולתך (ע' שו"ט סי' ד) ואמ' על זה הוד והדר לבשת כל' שכמו שהמלבוש מונע עצם האדם מלהראות כן נמנע כל שכל מלחשיג כבודך. ויש מפרשי' הוד והדר לבשת על הגלגלים שהם למראת עינינו כלבושו ית' ומחודם והדרם יוכר עוצם בהיות המלך ניכר למי שאינו יודעו בלבוש המלכות שהוא לוכש וזה עקר לפי ספור סדר הכריאה כי הגלגלים והיסודות נבראו ביום ראשון קודם האור עם מציאות הנפרדים ומכבו הגלגלים ייב שעות ועם סבוכם נמצא חזמן ולבוקר לסוף שתיים עשרה שעות אמ' יחי אור והיו שתיים עשר' שעות ואז היה ערב ובקר יום אחד. וידוע שכל מלאכות שבמקשה בראשית נקשו ביום אחד אלא שנגלו פעולתם יום אחר יום ומלאכת היום קרובה להיות חומר ליום שאחריו וסכתה הגלות פעולת יום שאחריו. ואמ' גדלת מאד והדר לבשת על מציאות הנפרדים והגלגלים. ואמ' (ב) עוטה אור כשלמה על האור שנברא ביום ראשון. ועוטה²) כמו נוטה. שלמה אהיה כעומית (שה"ש א) פי' כנוטה וסרה לשאר העובדים וכן ויעט העם אל השלל (שיא יד לב) פי' שנטה אליו. או פי' מלשון מלבוש והוא יוצא כמו מעיל צדקה יעטני (ישע' סא) שהוא מענין זה ואם הוא שורש אחר⁸) ופירושו בעטה כלום' שמלביש את העולם אורה וכל זה מלאכת יום ראשון. וזה שאמר אחר כן נוטה שמים כיריעה על הרקיע המכביל שנקרא שמים והוא מלאכת יום שני שהאור הנברא בראשון העלה אידים מן חמים ונתבקעו באויר והיו סבה

ולא עשה כן בצבאיו ובמלאכיו וכן שם פסק בין מעשיך ה' (מ' קד). ותסתכלתי בפסוק ברכו ה' מלאכיו מלות ובפס' ברכו ה' כל צבאיו שבע ובפ' ברכו ה' כל מעשיו יי' ובשלתם זכר השם הנכבד בזה המסור עשר פעמים ואמ' בכל מקומי מסלחו ולא אמר בכל מקום כאמרו בכל מקום עיני ה' מפני שהמקומות משתנים להשתנות יחס הגלגלים אליהם או הפעם מפני שיש מהנבראים כבשן הארץ וביבשה ובמים ובאוויר. ומחכמי המחקר מי שאמ' כי אע"פ שמולות המלאכים רבות נכללות בשלש מעלות, המלאכים הארציים והם הממונים לעשות כל מעשה זה העולם השפל והמלאכים הגלגליים והם מנהיגים השמים והמלאכים הנושאים הכסא. (1) ניב איר אלעזר מה סאד? עד שלא נברא עולמך גדול היית ומשנברא עולמך נתגלת מאד. הוד והדר לבשת אם הוא גבור אינו נאה ואם הוא נאה אינו גבור אין בו ב' דברים כאחד אבל הביא יש בו הוד והדר ועתיד ליתן שניהם למלך המשיח שני' הוד והדר תשוב עליו ופי' הדר כמו גבורה מענין אדיר. ועל פי' מעם זה כי גדולת השם ית' אינה תלויה בבריות העולם גדלו מצד מעשיו וקניניו אלא גדולתו היא בעצמו וזו הגדולה [לא] ושיגוהו בני אדם אלא מצד מעשיו ועל כן יהגדל בפיחה. וידועה עצם הנפש מביא לידועה הכורא ועל כן אמרו דע נפשך בן אדם ותדע יוצרך ועל זה דוד יזכור הנפש בדבריו. (2) ניב וגיל כי עושה כמו פורש וחברו על שפם יעשה (ויקרי' יג) וכן ענין נוטה כענין נפויו על ראשיתו (יחז' א כב) שענינו פרוש והוא הפעם כפול כי שלמה כמו יריעה. (8) בכ"י אחת.

לרקיע שנעשה ביום שני והרקיע החוץ סבה להגלות הארץ ולצאת ממנה הצמחים ונעשה זה בג', ובד' נתלו המאורות ר"ל שנגלית פעולתם להכין חמר ראוי ומוכן להתנועע לקבל החיות וקבל החומר שהוא צורתו בח' ולולי הגלות הארץ לא היה האפשרות למאורות להכין זה החומר מרוב הלחות ובקבל החומר שהוא צורתו החיונית היה סבה באדם לדקות הצורה החיונית שבו לחיותו מוכן לקבל צורה השכלית וזה היה כו'. והזכיר בכאן בנוטה שמים מציאות הרקיע שהיא מלאכת יום שני שהיה סבת הגלות כל זה המציאות התחתון ומכאן ואילך הוא מזכיר ד' יסודות ומזכירם מלמטה למעלה כפי סדר בחינת האדם בהם חוץ מן הארץ שהזכיר את אחרונה למה שהיתה כוונתו להאריך בה. אבל חנ' הנשארים חוזרים בסדר ממטה למעלה מים ורוח ואש. אמ' (א) המקרה במים עליותיו¹) וקרא הארץ עליות לחיות דירות הנבראים התחתונים בה על דרך בית תפלתי והוא בעצמו ענין (132^b) חשם עבים רכובו אלא שהוא כפל לשון ורצה ברכובו שמנתיגם כרצונו ככהמה שמנתיגה הרוכב עליה כרצונו. והזכיר אחר כן האויר ואמ' המהלך על כנפי רוח ר"ל שמנתיגו כרצונו (7) עושה סלא כיו מהרוחות המתילדים שם והזכיר אחר כן האש ואמ' משרתיו אש לוחט ואחר זה הזכיר הארץ ואמ' (ה) יסד ארץ על סכוניה ר"ל באמצע הכל בשפל המקומות כל תסומט עולם ועד כל' שאינה נוטה לאח' משש²) הפיאות ומלת ועד נגזרת מענין עד כמו סמוכים³) לעד לעולם (מוסור קיא) להשמירם עדי עד (שם צב) ומלות אלו כשיאמרו אצל חשם עניניהם לדבר נצחי לעולם ולענין שאינו נופל תחת הזמן ובשאר הדברים פעם לדבר נצחי ופעם לכל ימי התמדת העולם הזה פעם לכל ימי האדם. ומלת סכוניה באה בחסרון ובסגול' תחת הזון דרך זרות⁴). ועתה התחיל לספר בהגלות הארץ שהוא סבת העולם התחתון ואמ' (1) תהום כל כוש כסיתו חוזר על הארץ ובכמה מקומות מצאנו לארץ לשון זכר נעתם ארץ (ישע' ט יח) ולא נשא אותם הארץ (ברא' יג ו) שרץ ארצם צפרדעים (תהלים קח ט) והמים קרא תהום על שם סופם שירדו בעמק ונקו אל מקום אחד ואמ' שכעת הכריאה כיסית הארץ כתהום⁵) ר"ל במים שהמים היו עומדים על הארץ והוא בעצמו ענין

(1) נ"ב פ"י ר"א עליותיו הם העבים בסגור והמשול העננים לעליות (לרמזו) גובהם (זה לשון הראב"ע: עליותיו הם העבים והם ככדור הסגור). (2) בכ"י מששה. (3) בכ"י שטורים. (4) דבריו אין לתבין ושמה היתה לפניו מלת סכוניה כתובה בחסרון יוד. (5) נ"ב ונ"ל כי העננים נקראים מים, על שם סופם קראם מים והראיה הקורא למי הים כי עננים עולים מהים לשמים והראיה על זה כי אח"כ אמ' סגרתך ינוסון כי העננים כשעולים למעלה אל מקום הקר או יורדים למטה בסהירות כאלו השם נוער בהם ובורחים מפניו ותגעה היא קול הרעם. ידוע כי בהתחדש הרעם מסהרים לרדת בסהירות. וי"ט על הרים יעמדו מים כי המים נצבו אלו על אלו עד שיחיו כמו הרים וענין יעלו הרים כי יעלו עד שיחיו כהרים.

על הרים יעמדו מים. (ז) ומן גערתך ריל כרצונך נטו המים ונקו אל
 מקום אחד וכן הוא בעצמו ענין קול רעםך כי רצונך היה להם גערה וקול רעםך
 גדול לענין שלא יתעכבו מעשות מצותיך רגע. יחפזון לשון מהירות ואז בהקוותם
 חנה וחנה המים אשר כבר עלו אל ההרים ירדו עד הבקעות עד שהגיעו (ח) אל
 מקום זה יסדת להם וזהו חים ושמת להם הגבול שלא יעברו משם ואילך ולא
 ישחיתו בריאות הארץ ולא ישוכו (ט) לכסות הארץ ככתחלה ומים לרחמי האל
 על ברואיו ולטוב הנהנתו השאיר מן המים בארץ כי מי הים לולי מלחותם היה
 הסרחון מצוי בהם מצד עמדם במקום אחד בלא הגדרה והיו מפסידים האויר ומתוך
 כך הם מלוחים והשאיר (י) מעינות ביבשה להגיר מהם נחלים בבקעות שבין
 ההרים ולא סוף דבר להשקות בהם בני אדם אלא שגיכ (יא) ישקו כל חיתו
 שדי וזכר הפראים שהם ביותר מרכרים שבכלל שלא יכנסו לעולם (133a) לישוב.
 וישברו פי' יזונו כלום' ירוו עצמם מצמאם כי הוא כלל למוון מאכל ומשתה
 הבא בתאבון. (יב) ועליתם ריל סמוך להם כדרך ועליו מטה מנשה עוף השמים
 ישכון כי רוב העופות שוכנים במקום המים. לאחר שנתגלגל הדבור בעופות אמר
 שיתנו קול ויצפצפו סמוך למים מכין עלי האילנות והעלים יקראו עפיים
 והוא לשון ארמי עפיא בדניאל (ד ט). ואחר כן זכר ירידת המטר לצורך יציאת
 הצמחים וקרא חנה העבים (יג) עליותיו ואמר שמשקה כרצונו ההרים ומפרי
 מעשיך ריל שהעננים מעשה האל ומפריים שהוא הגשם תשבע הארץ ועל יד
 המטר (יד) מצמיח מה שראוי לאדם לתוציא להם ריל מוון דרך כלל מן
 הארץ. והזכיר מהם ג' שהם עקר יין ושמן ולחם שהוציא מן הארץ (טו) יין
 המשמח לבב אנוש והשמן להצהיל הפנים ממנו בסכת אורו בהדלקו או בסכתו
 כי יתיה דרכם אז בכך. ויש מפרשים אותו דרך אכילה כי הוא חם ולח ומשמין.
 ופי' להצהיל פנים מצד השומן אולי דרך הקדמונים היה כן. ועל הלחם המתוקן
 אמר ולחם לבב אנוש יסעד כמאמ' ואקחה פת לחם ומערו לכם (ברא' יח
 ה) וכן סעד לבך פת לחם (שופטים יט ב). ואמ' שהמטר מועיל גיכ להצמיח
 ולהפרות האילנות, והעצים הגדולים יחם ללשם דרך הפלגה כמו ארוי אל (מזמור
 פ יא) שלהבת יה (שה"ש ח ו) או קרא (עז) עצי ה' עצי היקר שאין בנטיעתם
 יד אדם וכן הענין באשר נמטע כלום' שנתן בטבע הארץ להוציאם וזכר מתועלת
 אותם האילנות (יז) שהצפורים והם כלל העופות מקננים שם והזכיר כפרט חסידה
 שדרכה לחזור לקנן בכרושים והכוונה שאף בעודם צומחים יש בהם זה התועלת
 כ"ש אחר קציצתם שיש בהם תועלות אחרות לקירות הבתים ולעשות אניות ולהדלקה.
 ואחר שהזכיר האילנות למרוד העופות הזכיר (יח) תהרים למרוד החיות והזכיר
 בפרט היעלים שהם מחזרים אחר ההרים הגבוהים כמו שסציי יעלי סלע (איוב
 לט א). ומחסה לשיפנים ירא' שמצד שמדורם ביערים השפלים מתיראים הרבה

מבני אדם ובורחים בחרים הנבוכים. ושב עתה לספר מלאכת [יום] חרביקו שנתלו בו
 המאורות ואמ' (יט) עשה ירח למועדים¹) כלום' שנמשך ממנו שנודע זמן
 המועדות ומצד שתנוקותיו מבוכות כמו שנודע בתכונה וכן שאחז"ל פעמים בא
 בארוכה (ריה כח) ער שנדמה (133b) כאילו לא ידעולא ורגיש אמר על השמש שהוא
 ידע סבואו. או נאמ' מצד שהירח אין לו אורה מעצמו אלא מצד השמש ומצד
 שבסבת תנועת השמש²) בהכרחי נקשה יום ולילה, אמ' (כ) תשת חשך ויהי
 לילה ויש בלילה תועלת שבו תרמוש כל חיתו יקר ר"ל תתנודד שמבעם
 באכילת בשר וטורפים משאר החכמות ובלילה משוטטות הנח והנה לבטח אין
 אימת האיש עליהם והוא ענין (כא) הכפירים שואגים לטרף ר"ל שהכפירים
 והם גורי אריית שואגים אז לטרף לבקש מאל אכלם ויחם הענין לבקשתם לאל
 דרך הרחבה כי הוא הנותן טרף לכל חי. (כב) ובזריחת השמש ייראו מהארם
 ויאספו למקום לרכוץ בעונותם והארם (כג) יצא לפעלו לבטח ולעבודתו
 עדי ערב ובכלל שבח הלילה נכלל תועלת השינה והסנוחה לאדם. ואמ' דרך כלל
 (כה) מה רבו מעשיך ה' ושכולם עשאים האל בחכמה לא שנודמן כן במקרה
 ושמלאה הארץ קניינו. חזר אחר כן בריות (כה) הים והם עקר בריאת יום חמשי
 והקופות אע"פ שחם מבריאת יום ה' כבר נזכרו ע"י גלגול. ורחב ידיים ר"ל רחב
 המקומות וקרא³) הדגים חיות על שם שהם ב"ח או שיש מהם בצורת חיות ואע"פ
 שאין בו סדור לאדם נתח לו לב משכיל לעבור באניות. והזכיר הבריאה הגדולה
 שבים והשלמת' בכל מה שבתוכו והוא אמרו (כז) לויתן זה יצרת לשחק בו
 כלום' לשחק בתוך הים לעשות בכל כחפצת נפשו כדרך רוזנים משחק לו (חבקי
 א י⁴) ואמ' דרך כלל שכלם ישברו לאל (כז) לתת אכלם בעתו כלו שמבעם
 אשר יצרת להם מבקש זה. ואמ' (כח) תתן להם ילקוטון כלו' שתזמין להם
 צורכם כאילו ימצאו ולא יצטרכו עוד ללקוט ותפתח ירך דרך הרחבה לחזמתו
 להם. (כט) וכשתמיר פניך מלהודמן להם טרפם יבהלון ואו תוסף רוחם
 ר"ל תאסוף רוחם יגועון ואל עפרם ישובון ולא ישאר⁵) דבר מהם⁶) כי לא
 דבר מהארם עדיין. ותוסף כמו תאסוף על דרך ויוסף עוד דוד (ש"ב ו א). ואמר
 (ל) תשלח רוחך יבראון כלו' שאחר כלות אותם האישים תשלח רוחך ליהם

1) ניב ות"י עשה ירח למועדים ידועים בסוף כל חדש ותחדש הירח ולא כן
 הכוכבים. תוספת אורו וחסרונו ותחדשו דברים רבים במסותם והצמחים ב' חיים וכפי נפוח
 השמש בצפון או בדרום ותחדשו שינוים בכל סקכות הישוב (עין פי' א"ע ושם במסות
 תחת במסותם). 2) בכ"י הנפש. 3) בכ"י יקרה. 4) ניב ולויתן
 הוא קבוץ סגולות גופניות מפורות בב"ח ההולכים והשמים והעפים והוא מענין ילוח אישי
 (ברא' כט לד) 5) בכ"י ישאיר. 6) ניב ורמו לעשות הבצורת כשהמים
 נעצרים ולא יהיה סטר כי או מסתיר השם השגחתו מהם.

אליו הכל וכן תמיד יום יום כאמרם ז"ל המחדש בטובו¹ בכל יום תמיד מעשה בראשית וזוהו נמצא (b) כבוד ה' לעולם וישמח במעשיו דרך משל כמי ששמח בהצלחתו לקיום המצאתו הפך אמרו ויתעצב אל לבו (כרא' ו). ואמ' (ג) המביט וכו' כל' שהאל ישמח לקיום המינים אפי' שיסכב לפעמים השחתת הפרטים דרך עונש והוא אמרו המביט לארץ ותדקדק לרעת יושבי בה (134a) כענין על זאת תאבל הארץ (ירמ' ד כח) והוא בעצמו יגע בהרים ויעשנו כלום' שידלק בהם אש²) ואולי הארץ משל על החמון וההרים על המלכים והשלמונים. ועד הנה לא דבר בבריאת האדם שכיום הששי והזכירו עכשיו ואמר (ג) אשירה לה' בחיי על שהמציאני בנפש אצולה מרוח קדשו (ל) ויערב עליו שיחי בהצלחת נפשי³) ואשמח בה' בשוכ רוחי אלי שהוא תכלית השמחה והקדן. ואמ' שזה על הצדיקים השרידים אשר ה' קורא והם תכלית שבה הבריות אבל (לה) החטאים כשיתמו עוד אינם כי תלך נפשם לאכרון ולכן אמ' על עצמו ברכי נפשי את ה' הללויה. וי'ם על חמשה פסוקים האחרונים שהם תפלה לזמן המשיח שיהפכו הכל לעברו שכם אחד והמביט לארץ ותדקדק במלחמת גוג וסנוג וכסוף אשירה לה' בחיי וכו' ואז יתמו חטאים מן הארץ וגו' והמשך הסדר יחייב יותר כפי' ראשון.

מזמור קה

בספר דברי הימים (א טז ח) כתוב שכשהעלה דוד את הארון מבית עובד אדום לירושלם שנתן זה המזמור לאסף ולאחיו לשורר לפני הארון ונכתב שם מזה המזמור למעלה ר"ל שירו לה' שיר חדש שירו לה' כל הארץ והוא סזמור צו קד כי בא לשפוט את הארץ ואח"כ סיימו בדברי תחנונים דומים לתפלה על קבוץ גלויות וכנאן עשה משירו לה' סזמור אחר כמו שנכתב בצו ומסזמור זה מזמור אחר והאריך בו כספ' יציאת מצרים עד הכנסם לארץ יש' ונראה שהמזמורים חברים על הסדר הנה ובשעה שהעלה הארון הרכיב משניהם כבחירתו ונתנם לאסף לזמר לפני הארון. ורבותי' דרשו שמה שכתו' כאן סזמור זה אמרו בבקר ומסזמור שירו לה' אמרו בין הערבים והמזמור נאמ' הודאה לאל על כל הטובות שגמלנו והוא צוה לזמרו באותה שעה להודיע הנסים שנעשו על ענין הארון בפלשתים. ואמ' כמקורר לכני עמו (b) הודו לה' קראו בשמו כלום' שתקראו לכני אדם בשמו לשוב אליו לחסות תחת כנפיו וכן הודיעו בעמים עלילותיו ר"ל פעולותיו (ג) שירו לו זמרו (134b) לו שיחו בכל נפלאותיו כלום' שירו לו בעת התפלה. וגם בעת השיחה לא תהא שיחתכם בדברים בטלים

(1) כפי' טובו. (2) ניב ויעשנו ע"ד כי ה' אלהיך אש אוכלת הוא (דברים

ד כד) אש לפניו תאכל (סו' ג). (3) כפי' נפשו.

אלא בכל נפלאותיו. (ג) התהלכו בשם קדשו כלום' שתיחסו לעצמכם תחלה וכבוד ותודו שמאתו היתה זאת לכם ואז יתמיד לכם הכבוד וישמח לב מבקשי ה'. (ד) דרשו ה' ועוזו ר"ל שיראה לכם עוזו ונבחרתו כנצוח מלחמותיכם ובקשו פניו תמיד. (ה) וזכרו בלבבכם, אחם זרע אברהם ובני יעקב, תמיד מופתיו שעשה מאז לכם ולאבותיכם. ומשפטי פיו ר"ל הגזרות שגזר על האויבים ביושר ובמשפט. כי (ו) הוא ה' אלהינו ר"ל משניה בנו בפרט, בכל הארץ משפטיו וגזרותיו כשירעו לנו. (ז) זכר לעולם בריתו אשר כרת את אברהם ודבר צוה לאלף דור הדבר הוא הברית ואלף דור לא בא כדיוק אלא להוראת זמן ארוך וחוא כפל ענין כלום' זכר לנו הברית לעולם וכן הדבר שצוה וגזר אברהם על זכרו לנו לאלף דור¹): (ורבותי דרשו²) לאלף דור אלוף שכדור וזהו אברהם כלום' זכר לנו את הברית ואת הדבר שצוה וגזר על אברהם והוא שפי' (ט) אשר כרת את אברהם ובברית זה רמז על ירושת הארץ כמו שנאמ' בין הכתרים ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאבור לזרעך נתתי וגו' (ברא' טו). וכן שבוסן העקידה נאמ' כי נשבעתי נאום ה' עד וירש זרעך את שער אויביו (שם כב) ושער אויביו היא ארץ ישראל וודאי בעת העקידה לא אמר וירש זרעך אלא על יצחק וכן אמר ושבעתו ליצחק כלומר שזכר לנו השבעה שאמ' ליצחק שכתוב בו והקימותי את השבעה אשר נשבעתי לאברהם אביך (שם כו ג) ובאה מלת ישחק בשין שלא כמנהג. (י) ויעמידה ליעקב לחק כלום' כמו ששלל מאברהם בברית הארץ כל זרע חוץ מיצחק כן שלל מיצחק זרע עשו ותקטיר השבעה ליעקב לחק ר"ל לקיים ולישראל ברית עולם כפל ענין וחוא שנאמר בכרכת (אברהם)³ יצחק ליעקב ויתן לך את ברכת אברהם לך ולזרעך לרשתך את ארץ מגריך אשר נתן (135^a) אלהים לאברהם (שם כד ד) חנה שברית ירושת הארץ היא לאברהם ומסנו ליצחק ומסנו ליעקב ואמ' לעולם וברית עולם ואלף דור שאעיפ שיגלו ממנה לחמאם קרקע אינה נגזלת ועוד ישוכו אליה. וזכר פרט הברית שיהיה בענין הארץ והוא אמרו (יא) לאמר לך⁴ אתן את ארץ כנען כלום' לכל⁵) אחר מן האבות וחבל נחלתכם כנגד כולם וקראת נחלתם כי הנבואה יערתה⁶) להם כירושה גמורה כמו שנאמ' לאברהם וירש זרעך וליעקב לרשתך את ארץ מגריך וכן לכלם ונתתי אותה לכם מורשה (שמות ז ח). ואמ' אח"כ (יב) כהיותם⁷) סתי מספר ר"ל בוסן האבות כמעט וגרים כה כלום' אפי' שהיו מועטים ושהגוים אשר היו ביניהם

(1) נראה שצ"ל שצוה וגזר על אברהם זכר לנו לאלף דור. (2) שוי"ט על פסוק זה. (3) אברהם מיותר הוא ופי"ס. (4) בכ"י לזרעך. (5) בכ"י כל אחר. (6) בכ"י יערתם. (7) בכ"י בחיובכם.

היו יודעים שבלבם לירש את הארץ היו גרים בה ואינם מתיראים מהם ואף כשהוצרכו להתחלף (יג) מגוי אל גוי וסממלכה אל עם אחר כמו מארץ כנען למצרים בימי הרעב ומשם לארץ פלשתים (יד) לא הניח שום איש לעשקם אבל הוכיח עליהם מלכים כגון פרעה ואבימלך והזהירם ואמ' להם (טו) אל תגעו במשיחי ר"ל האבות וקראם משיחים שהיו נסיכים גדולים כאילו היו מלכים משוחים וכמו שאמרו לאברהם נשיא אלהים אתה בתוכנו (ברא' כג) אם שחזיר להם בחלום צודק כמו ללכן ולאבימלך אם עיי ננעים כפרעה ואבימלך ומצרים ואמר ג"כ ולנביאי כי האבות היו נביאים כמו שנאמר באברהם השב אשת האיש כי נביא הוא (שם כד) ואחיכ נתגלגל למה שחיה סבת ירדת מצרים ואמ' (טז) ויקרא רעב על הארץ כלום קרא לרעב שיבוא במצרים על הארץ כמו שנאמ' באלישע כי¹) קרא ה' לרעב וגם בא אל הארץ (מיב חא). וכל מטה להם שבר כלום כל מסער להם הפסיק ומנע ועל הארץ בארץ כנען שהיו שם האבות ועל זה אמ' (יז) שלח לפני הים (איש) ר"ל לפני יעקב ובניו קודם לירידתם למצרים איש והקדים רפואה למכה וזהו יעקב נסכר יוסף ואע"פ שבמקרה נתגלגל שם הכל היה סבה אלהית להיות להם לסגן (135^b) וכמו שאמר יוסף לאחיו וישלחני אלהים לפניכם (ברא' סח ז) וענו בכבל רגלו הוא המשך ספור סבותיו והכתי' רגליו וחקרי רגלו על שם כלל רגליו וברזל חסר בית כלום' כברזל באה נפשו וכבר ידעת שהרבה פעמים נאמ' נפשו במקום גופו כמו תגעל נפשכם (ויקר' כו טו) וכן רבים מצד שהנפש סובלת עינוי בענוי הגוף. ואמ' (יט) עד עת בוא דברו של הב"ה שבשעה שאמ' יוסף לשר המשקים כי אם זכרתי אחך (שם ס יד) אמר לו הב"ה בכיוד אתה בומח הייך שתעשה באסורך²) שתי שנים עוד (שוי"ט). ואמ' אמרת ה' צרפתהו כלומר שבאו דבריו לפני פרעה כצורפים ואמתיים. ואמ' אמרת ה' שייחס זה לצדון האל כמו שאמ' גם הוא בלעדי אלהים יענה את שלום פרעה (שם סא טז). (כ) שלח מלך ויתירחו כלום' שהתירו כמאמריו וכפל ענין באמרו מושל עמים ויפתתהו. (כב) שמו ארון לביתו כאמרו אתה תהיה על בתי (שם סא טז). (כג) ולאסור שריו כנפשו כדרכיב ועל פיך ישק כל עמי (שם) והסנהיג צריך שיפשפש כמעשי העיר להוכיח ולהעניש חרקים ואמ' שהגבירו אפי' ליתן שריו וגדליו כמאמר. כנפשו כלום' ברצונו כדרך כנפש צרי (מזמ' כז) ובמדרש פירשוהו רמו שנתן את פוטיפר בבית האסורין³) כלום' שניתן לו רשות על מי שהיה סמונה בכך. כנפשו ר"ל בנקמת נפשו. וזקניו יחכם ר"ל שהעמידם בחוקת חכמים לטוב הנחנתו

(1) בכ"י גמ. (2) שם במ' שוי"ט בבית האסורים. (3) בכ"י הייסודין

וע' שוי"ט שריו זה פוטיפר... שאמרו בקולר.

(כג) זיבא ישראל ר"ל יעקב בארץ מצרים כסכת הרעב וכפל הענין באמרו
 (כד) ויעקב גר בארץ חם כי מצרים היה זרעו של חם ונקרא על שמו.
 ויפר כלו מגול כי הוא מן הככר הנוסף ור"ל שהאל הפרה את עמו שם מאד
 והעצימו והגבירו עליהם ר"ל שהיו פרים ורבים יותר מהם וקראם צריו על שם
 סופם. ואמ' (כה) הפך לבם ר"ל נחפך או יהיה פועל יוצא לשם כי הוא עילת
 הכל וזמ"ם לבם נחפך מאהבתם לשנאתם ולהתנכל איך יוכלו לבלותם כענין הבח
 נתחכמה לו (שמות א') והזכיר (כו) ששלח משה עבדו ואהרן אשר
 בחר בו בהיותו למשה לפה ולמליץ. (כז) ושמו בם ר"ל במצרים דברי
 אותותיו של הכ"ה ועשו המופתים בארץ חם והזכיר קצת (136a)
 המכות לא כלם וגם אותם שהזכיר לא הזכירם על הסדר רק כאשר נזדמן לשפוע
 הרוח הנבואי וכן שגשען על מה שהוזכרו בתורה ולא כיוון כאן אלא לזכור
 האותות דרך כלל. ואמ' (כח) שלח חשך ויחשיך דרך כלל ר"ל הארץ. ולא
 מרו את דבריו יים על משה ואהרן שלא פחדו מהם לשנות דבור האל,
 וכדרש אמרו לא מרו המכות את דברו כלומ' שלא מרו האותות את דבר השם
 רק באו עליהם כדברו¹ ואמ' כן דרך צחות והזכיר הפכת המים (כט) ודם
 עד שהמית את דגתם כי הדג אינו חי כי אם במים. ואמ' (ל) שרץ ארצם
 צפרדעים י"א שהוא במקום חשירץ וחוזר לשם או הוא בודד כי ארץ נאמ'
 לפעמים בלשון זכר ואע"פ שלא שרצו הצפרדעים רק ביאור כדכתי' ושרץ היאור
 צפרדעים (שם ז כת) מ"ם כהלכה מקומות מן הארץ היו יאורים ואנמים ולכן
 ייחסו הכל לארץ. ואמ' בחדרי מלכיהם כי הצפרדעים קצו בחדרי משכבם
 כדכתי' ועלו וכאו כביתך ובחדר משכבך ועל מטתך (שם) ואמר (לג) זיבא
 ערוב פירוש אמר שהתרה בהם על כך או פירושו שהעיר אותם לבא כדרך
 ויאמר ה' לדג (יונה ב יא). (לד) זאש להבות הוא סמכת הברר כדכתי' ואש
 מתלקחת וכו' (שמות ט כד) (לג) ויך ככרד גפנם וכו' ואמ' (לד) זיבא
 ארבה. וילק הוא אחד ממין הארבה (לו) וראשית לכל אונם כמו
 ראשית אוננו (ברא' מט ג) (לו) ויוציאם בכסף וזהב כדכתי' ושאלה אשה

1) המדרש הזה הובא במ' שמות רבה ריש פ' יד וכתנחומא ריש פ' בוא וזילקוס
 פ' בוא ובמזמור קח בשם תנחומא ובשורש כאן בקיצור ומכל המקומות הללו נראה שלדעת
 המדרש פירוש הכתוב שלח חשך ויחשיך שהחושך נתוסף וכן סוכה מן המשל שהובא שם
 למתיר למלך ססרה עליו עבדו אמר לאחד לך והכחו נ' מגלכין והלך והכחו מאה והוסיף לו
 משלו. ויש לשאול איך לא עשה החשך כדברו של הכ"ה אלא מרה את דברו ולכן פירשו
 הספרשים שהחשך לא חסא בחוספה ועשה כרצון הב"ה כי הושב בעיניו והסכים לו כדמוכח
 מן המשל. ונראה לי שהמאירי לא פירש כן שהיה לפניו רק מה שנמצא בשורש ופירש שלח
 חשך ויחשיך את ארץ מצרים כלומ' ויעש החשך כאשר צווה בלא תוספת ומגרעת והמשל בא
 ללמד ששלוהו של מקום אינו כשלוהו של בודד שזה מוסיף סרענה יותר ממה שרצח שולחו.

משכנתח (שמות ג כב) ואין בשבטיו כושל ר"ל עני כי כלם יצאו בכבוד ובעושר כנבואת [השם] לאברהם ואחרי כן יצאו ברכוש גדול (כראי טו יד). (לח) ושמה מצרים בצאתם מרוב פחדם כי אמרו כלנו מתים. (לט) ופרש לחם במדבר ענין למסך ר"ל לכמות מחסה עליהם בנוחם ואע"פ שבליכחם היה הולך לפניהם כמו יריקה ולא עליהם כדכתי' זה הולך לפניהם יומם בעמוד ענן (שמות יג כא) הענן היה ארוך כל כך שהיה מגין עליהם מן השמש וקצתו לפניהם לנחותם הדרך. ואח"כ (מ) שא"ל ישראל במדבר סין לחם ובשר כדכתי' בפרשת בשלח בשבתנו על סיר חבשר באכלנו לחם לשובע (שם טז ג) וכתוב שם ויהי בערב (136b) ותעל השלז ותכס את המחנה ובבקר היתה שכבת הטל סביב למחנה (שם כפ' המן) ועל זה נאמ' כאן (מ) שא"ל ויבא שלז ולחם ישיביעם. ואח"כ ברפידים קטרגו על המים כמו שכתו' ג"כ ונאמ' לו שם עבור לפני העם וגו' וזהו אמרו (מח) פתח צור ויזוכו מים הלכו בציות נהר פירושו שהמים הלכו במקום ציה כנהר. וברש"י¹ פירשוהו מענין צי אדיר כלום, שהיו צריכין לעבור בספינות סרגל לרגל. (מכ) כי זכר את דבר קדשו כלוב' סה שנשבע לאברהם אע"פ שהם לא היו ראויים לכך. (מג) ויוצא את עמו בששון ר"ל ביציאת מצרים וכן (מד) שנתן להם ארצות גוים והורישם את עמלם כאדם היורד בשלז ויורש נכסי מורישי. (מה) ובעבור ישמרו חקיו כלום שכל זה נתן להם כי כחר באבותיהם לשלימותם ויבחר בורעם אחריהם כל זמן שילכו בדרכיהם.

מזמור קו

גם זה המזמור הודאה על הנסים שעשה לנו האל יתעלה ומתפלל לפניו שיזכרהו ויזכהו לראות בטובת בחיריו לעולם הבא ומתודה על חטאיו וזכר ומאריך בספור עונות האבות מפני שבזכירתם סלק והערה בתשובה שאנו מתבוננים שהכל קרה להם כהטאם וכתשובתם היה מרחם אותם ומצילם מתוקף הצרות כמו שכתוב בסוף זה המזמור ועל זה אמר (ה) הודו לה' כי טוב הוא וטרחם עלינו המיד ברוב חסדיו וזהו כי לעולם חסדו. ואמ' (ו) מי ימלל גבורות ה' כלום' מי יוכל לספר גבורותיו ואינם תחת החספר וכן מי ישמיע כל תהלתו ר"ל כל הדברים שראוי להללו עליהם וכמו שאמר במקום אחר אניה ואדברה עצמו מספר (מזמור סו) ואע"פ שאמר הוא בעצמו במזמור (ט ב) אספרה כל נפלאותיך כן דרך הנבואה לפעמים לחזיר כלל במקום פרט וי"מ כוח שלא דבר רק על הנפלאות שעשה לו לבדו. ואינו נראה כי גם הנסים שחאל עושה לאדם

(1) עי' תנחומא פי' חקת סו' כא.

(137a) תמיד אינו יודע את כלם וכמו שאמר¹) אין בעל הנס מכיר את נסו אלא שהעקר כמו שפי'. וייער תכלית ההצלחה למי שזכהו האל להשלים נפשו והם (ג) שומרי משפט ר"ל שממציעים מדותיהם ללכת בדרך ישרה כאמרו ושם דרך אראנו בישע אלקים (סוף מומור ג). ועושה צדקה בכל עת ר"ל תמיד או בכל עת הראוי כמו אברכה את ה' בכל עת (מומור ד' ב) וצדקה נאמ' במקום זה על נטיה קצת לצד החסידות יתר על המצוה כי בזה יזכה ויגיע להשלימות האחרון אשר עליו יאמר אשריו שהיא מלה מורה על תכלית ההצלחה והתפלה עליו לתת לו לב לדעת להיות חלקו עמם ואמ' על זה (ד) זכרני ה' ברצון עמך ר"ל באותם שרצונך ובחירתך בהם מבני עמך שהם העם הנבחר בכלל ופרטיו אשר הרצון בהם שלמים שלימות אמתי והוא ענין (ה) פקדני בישועתך רומז אל הישועה הנצחית והוא ענין לראות בטובת בחיריך ר"ל השורדים אשר ה' קורא וכפל הענין באמרו לשמוח בשמחת גויך ר"ל עמך כאמרו ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ (ש"ב ד כג) וכן הענין בעצמו באמרו להתהלל עם נחלתך כאמרו והם עמך ונחלתך (דברים ט כט). ולתהלה ל' י"ם לשון שמחה מלשון הלוא הנזכר בתלמוד וכן הם מפרשים קדש הלולים לה' (ויקרא יט כד) וכן ובתולדותיו לא הוללו (מומור עח סג) והנראה להתהלל עם נחלתך כלום' שאוכל לייחס לעצמי תהלה עם מעשה עם נחלתך עם כל זולתנו. והתחיל אחר זה להתודות ואמ' (י) חטאנו עם אבותינו כלום' שאנחנו אחזנו בירינו מעשיהם הרעים והארץ כספור האבות איך היו מועלים באל תמיד והוא מצר להם כרעתם ובשוכתם יצילם וכן תמיד פעם אחר פעם ואמ' על זה (י) אבותינו במצרים לא השכילו נפלאותיך כלום' לא הראו עצמם כמשכילים בנפלאותיך שאלו כן היו זוכרים חסדיו ונזהרים מחטוא והם לא עשו כן אבל לא זכרו רוב חסדיו והסרו ר"ל הכעיסו לאל על הים בים סוף. ובים סוף הוא פי' על (137b) ים כלום' באיזה ים בים סוף ותמקאָה זו נאמרה על אמרם המכלי אין קברים במצרים (שמות יד יא) וכדרש אמרו שאפי' בתוך הים הכעיסוהו ואצלי לפרש לפי הדרש שדרך גוזמא אמ' וימרו על ים בים סוף כלום' שאפי' בתוך הים שדרך כל העולם לשוב בתשובה חסרוהו והכעיסוהו ולשון הדרש כשבקע להם משה את הים נעשה מיט וכדכתי' דרכת בים מוסך חומר מים רבים (חבק' ג טו) כיון שירדו להם²) אמרו בעוט בעוטך ודוש דישך, מטיט ולבנים יצאנו ולטיט ולבנים באנו (מי שו"ט) ואע"פ שכתו' וישם את הים לחרבה (שמות יד כא) מי"ם אחר שהיה ראוי ללכת בתוכה איפשר להקרא חרבה אבל מי"ם לפי הפשט יראה כפי' הראשון

(1) נדה לא ע"א איתא: מפילו בעל הנס אינו מכיר בנסו. (2) בשו"פ הגירסא כיון שירדו לים אמרו אלו לאלו בעוט בעוטך ורוש דושך ועיין הערה סו בהוצאת רש"ב.

שהרי אח"כ הזכיר בקיעת הים והוא שאמר (ח) ויושיעם למען שמו ר"ל שלא היו ראויים לכך וכן להודיע את גבורתו כדכתי' ואכבדה בפרעה (שם יז). (ט) ויגער בים סוף ע"י רוח קדים עזה ויחרב כלום' בכדי מקום מעברם ויוליכם בתהומות כמדבר כלום' כאלו היה מדבר והושיעם (י) מיד שונא וכפל ענין ויגאלם מיד אויב. (יא) ויכסו מים צריהם א' מהם לא נזתר ר"ל מאותם שרדפו אחריהם. (יב) ויאמינו בדבריו דכתי' ויאמינו בה' (שם יד לא) ישירו תהלתו דכתי' או ישיר משה (שם טו א). (יג) מהרו שכחו מעשיו לסוף ג' ימים כדכתי' וילכו דרך שלשת ימים כמדבר ולא מצאו מים וגו' וילוונו העם על משה (שם כב וכד) ולא חכו לעצתו של הכ"ה לכמות בו שירא' להם נפלאותיו כמו שעשה כמה פעמים. (יד) ויתאוו תאוה כמדבר כאמרו במתאוננים מי יאכילנו בשר זכרנו את הרגה וכו' (כמדבר יא) וינסו אל ב' שימון ר"ל אם יוכל לתת להם כמאמרם מי יאכילנו בשר שלא היה רק מעוט אמנה ובמחון בא'. ב' שימון מדבר. (טו) ויתן להם שאלתם דכתי' ויגו שלוים מן הים (שם לא). וישלח רוזן בנפשם כלום' הם השביעו עצמם מן הבשר אבל שבא להם לרוזן כמו שיועד להם והיה להם לזרא (שם כ). (טז) ויקנאו למשה וגו' רובו לעדת קרח באמרם ומדוע תתנשאו על קהל ה' (שם טז ג) ולמיד למשה וכן לאהרן במקום (138^a) ב"ת כלום' ויקנאו במשה ובאהרן וכמותו אויביכם לפניכם לחרב (ויקר' כו ח) שתוא כמו בחרב ורבים כי קשר הלמיד במלת קנאה פ"י שקנאו לכבודו כמו קנא קנאתי לה' (מ"א יט יד) קנא לאלהיו (כמדבר כה יג) אבל עם בי"ת היא קנאת השנאה כמו ויקנאו בו אחיו (ברא' יז יא) קנאתי בהוללים (מז' עג) או פ"י שהקעיסוהו ותלמיד יתירה כמו לכל כליו (שמות כז ג) הרגו לאבנר (שיב ג ל) והוא מענין קנאונו בלא אל (דברים לב כא) שהוא לשון הכעסה והאל הענישם לקנאתם (י"ו) ותפתח הארץ את פיה וגו' (כמדבר טז לב) והזכיר דתן ואבירם כי הם הקיזו פניהם ביותר (י"ז) ותבער אש בעדתם דכתי' ואש יצאה ותאכל את החמשים ומאתים איש (שם לה) וכפל הענין ולהכה תלמה רשעים וכל אלו הלשונות עתיד במקום עבר. ואחר זה הזכיר מעשה העגל אע"פ שקדם למעשה עדת קרח כפי מה שזכרמן בשפע הנבואה ואמ' (י"ט) שקשו עגל בחרב כלום' במקום הנכבד ששמעו עשרת הדברות שנ' בהם לא תקשה לך פסל (שמות כד) והשתחוו למסכה אע"פ ששמעו לא תשתחוה להם (שם ה). (כ) וימירו את כבודם ר"ל לשית בתבנית שור אוכל עשב ר"ל העגל ואמ' אוכל עשב כדרך הפלגת ביון. וכדרש¹) אין לך מנוול מן השור ובשעה שהוא אוכל מנוול ביותר והמירו בואת

(1) בשרים שלפנינו איתא: אין לך מנוול ומשוקץ מן השור בשעה שהוא אוכל עשב,

הכבוד ושכחו האל שהצליחם ושעשה להם גדולות נפלאות במצרים ועל הים והשם גזר להענישם ולהשמירם דכתי' הרף ממני ואשמירם (דברים ט יד) (כג) לו לי משה כחירו שעמד בפרץ התוא לגדרו כדכתי' ויחל משה את פני ה' אלהיו והשיב חמתו מהשחית כדכתיב וינתם ה' על הרעה אשר דבר לעשות לעמו (שמות לב יא—יד). ואחר זה חזר להזכיר ענין מרגלים ואמ' (כד) ויום אסו בארץ חמדה ר"ל שהוציאו עליה דופי ולא האמינו לדברו ר"ל לבטוח או לעלות ולהלחם כמאמרו עלה רש כאשר דבר ה'... אל תירא ואל תחת (דברים ב כא) ולא רצו עד ששלחו מרגלים כי מה שכתוב שלח לך אנשים (במדבר יג ב) על פי תלונתם ושאלתם היתה דכתי' ותקרבון אלי כולכם ותאמרו נשלחה אנשים וגו' (דברים א כב) (כה) ולא שמעו בקול ה' דכתי' ולא אביחם לעלות ותסרו את פי ה' אלהיכם (שם כו) וירגנו באהליהם ר"ל שהתלוננו ביניהם להניא זה את (138b) זה מעלות במלחמה דכתי' ותרגנו באהליכם ותאמרו בשנאת ה' אותנו וגו' (שם כז). (כו) וישא ידו להם ר"ל שנשבע להם להפילם במדבר דכתי' ואולם חי אני וימצא כבוד ה' את כל הארץ כי כל האנשים הראים את כבודי וגו' אם יראו את הארץ במדבר הזה יתמו (במדבר יד כא עד כג). ומח שאמ' (כז) להפיל זרעם [בגוים] ולזרותם בארצות הוא לערתי שתחלה אמ' למשה ער אנה ינאצוני העם הזה אכנו בדבר ואורישנו (שם יא ויב) כלום אגרשנו מנחלתו אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב לתת להם ואעשה אותך לגוי גדול וודאי לא אמ' להכות בדבר רק אותם שמבן עשרים שנה ולמעלה אבל בניהם ישארו עניים בעון אבותם וילכו הנה והנה עד שתתפלל ואמ' ושמעו מצרים מבלתי יכולת ה' להביא אותם וגו' (שם פס' יג וטז) עד שהשיבו מלחתי כדברך ואולם חי אני (שם כ וכא) ואע"פ שלא היה הפלת הזרע בגוים בענין שבועה כל ייעודי האל איפשר להזכירם בלשון שבועה לולא תפלת הצדיקים. ולפי הדרש¹ רמו על הגלויות העתידים והוא אמרם ויבכו העם כלילה החזא ליל ט' באב היה אמ' הם בכו בכיה של חנם ואני אקבע להם בכיה לדורות שרמו להם חרבן המקדשות וההליכה בגלות. ואח"כ זכר מה שאירע להם בשמים אחרי מעשה בלעם ובלעם שם ויחל העם לגנות את בנות מואב וגו' (שם כה א). (כח) ויצמדו לבעל פעור ר"ל שנתחברו בו חבור תמידיו וכבר ביארנו בקצת חיבורינו שכתב האבן החיא היתה כרפיון המעים כמו שהיתה עבודתה מורה על זה והם היו קצים במן על שהיה נבלע באיברים כאמרם עתיד המן ליתפת במעינו, יש מכנים ואינו מוציא? וכשמצאו שם מגולת האבן החיא נדבקו בעבודתה הרבה. ואמרו ויאכלו זבחי מתים כדכתי' ותקראנה לעם לזבחי אלהיהן (שם ב) ועל זה אמר

ומקורו מכלתא בלח מס' ב פ"ו ורשיב השמיטו אבל הביאו גהערה כג וכוה"ל חובא ג"כ במ' שה"ש רבה פס"ו לסופתי. (1) תענית כ"ט: סוטה לה.

(קט) ויכעיסו כמעלליהם ותפרץ בם סנפח כלום' שעשתה בהם פירצה וקרח גדולה דכתי' ויחר אף (139a) ה' בישראל' וכתי' ויהיו המתים כסנפח ארבעה ועשרים אלף (שם). (ל) ויעמוד פנחס ויפלל ר"ל כמעשה זמרי והנה איש מבני ישראל וגו' וירא פנחס וגו' וענין ויפלל כמו ונתן בפלילים (שמות כא כב) כלו' שדן אותם כמשפט נואפים לחייבם מיתה כמו שאמרו מזה הבועל ארמית קנאין פוגע' בו¹) וכ"ש כשהעיוז פניהם כ"כ לפניהם ואז נעצרה המגפה כדכתי' ויבא אחר וגו' ותעצר המגפה (שם ח). ואמ' (לז) ותחשב לו לצדקה כלום' אקיפ שעשה הריגה בלא רשות מנהדרין כדכתיב פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן השיב את חמתי בקנאו את קנאתי ואמ' לו הנני נותן לו את בריתי שלום (שם). ואמ' לדור ודור עד עולם כדכתי' והיתה לו ולזרעו אחריו ברית כהונת עולם (שם). ואחר זה זכר ענין (לח) מי מריבה והוא שכתוב בפרש' זאת חקת התורה ויבאו בני כל [הקדה] מדבר צן וגו' (במדבר כ). וירע למשה בעבורם דכתי' יען לא האמנתם כי להקדישני וגו' לכן לא תביאו את הקהל וגו'. ואמ' (לז) כי חסרו את רוחו יש לפרש כי חסרו בני ישראל והכעיסו את רוחו של משה עד שמרוב כעסו במא בשפתיו דברים שלא כהוגן והוא שכעס יותר מראי ואמ' שמעו נא חמורים. וי"ם ממה שאמרו חסן הסלע הזה נוציא לכם מים ונתנו הכבוד לעצמם והיה להם לומר יוציא לכם מים. וי"ם שהעונש היה ממה שאמר להם ודברתם אל הסלע והם הכוזה פעמים ולפי זה לא יתכן לפרש ויבטא בשפתיו על משה ויש לפרש כי חסרו את רוחו ר"ל שהכעיסו רוחו של הכ"ה ובטא האל בשפתיו להענישו לבלתי יכנס לארץ. או נפרש חסרו מענין מרי ושב אל משה כלום' שהיה סבה להיות מורה רוח לדבר האל כאמרו על זה אשר מריתם את פי ואמ' אחיב (לז) לא השמידו את העמים וגו' שב עתה למה שכתו' בפרש' זאלה מסעי כי אתם עובדים והורשתם את כל יושבי הארץ והיה אם לא תורישו וכו' (139b) והיה אשר תותירו מהם לשכים בעיניכם (במדבר לג נא—נה) והם בימי יהושע לא חורישו את כלם אבל הניחו מהם הרכה למם והתקרכו ביניהם ולמדו מעשיהם לעבוד (לו) עצביהם ר"ל צלמיהם ומצד שהם שמחים בהם היה קורא אותם עצביהם דרך כנוי של קלון וכן (לז) זכחו בניתם לשדים שחיו אותן האומות עובדות להם. (לח) וישפכו דם נקי והוא שפ"י אחריו דם בנייהם ובנותיהם אשר זכחו לעצבי כנען ותחנף הארץ ר"ל ותרשע בדמים ר"ל באלו הדמים שהזכרו ונטמאה ג"כ בכל מעשיהם והנהגותיהם (לט) ויזנו כמעלליהם כלום' עזבו האמת וחלכו אחרי תהכל כי כל העווב מה שראוי לו ותולך אחר מה שאינו ראוי לו נקרא זונה. (מ) ויחר אף ת' בעסו ויתעב את נחלתו כלום' מאסם והרחיקם כמו שמצינו תמיד כימי השופטים בין שופט

לשופט ויעשו הרע. (מא) ויתנם כיד גוים כלום' מיד פעם אחר פעם ביד עגלון וכושן רשעתים ופלשתים ומדין והרבה כאלו וכן וימשלו בהם וילחצום (מב) ויכנעו תחת ידם (מג) פעמים רבות יצי'ם כשהיה מכניעם ביד אחד מהם היו צועקים לאל סמצר והאל מקים להם שופט ומושיעם מהם והיתה הרוחה [וחקשו¹] את לבם לחזור לעשות הרע בעיני ה' וזהו יסרו תמיד בעצתם הרעה והגבערה או בעצתם כמו בכחירתם וברצונם. וימכו² בעונם כלום' נעשו מוכים³ ועניים והוא כמו ימוכו על משקל יקומו מנחי העיין כמו כי יסוך אחיך (ויקר' כה כה) ואם שרשו סכך הוא פועל יוצא שחקנו עצמם בעונם. (מד) וירא בצר להם כלום' בתשובתם והוא ענין בשטעו את רנתם וכן (מה) ויזכור להם בריתו והיה תמיד נחם מן הרעה כרוב חסדיו ובתפלת חסדיהם ובצעקת העם אף בוטן הצרות היה נותן אותם (מו) לרחמים לפני שוביהם. ונראה שרמו בזה על הגלויות שנותן אותנו בחסדו מחיה מעט בעברותנו. ואחר שרמו על ענין הגלות הארוך התפלל אליו ואמ' (מז) הושיענו ה' אל' וקבצנו מן הגוים להודות (140a) לשם קדשך להשתבח בתהלתך. וכנחון שבח לאל אשר עזרהו אמ' כחתימה לחשלים דבריו (מח) ברוך ה' מן העולם ועד העולם כלום' לעולמי עד ואמר כל העם אמן הללויה.

ס פ ר ח מ ש י

מזמור קז

נראה לי שזה המזמור נאמ' בנבואה על הגאולה מזה הגלות הארוך שאנחנו בו בצרות גדולות והזכיר בו ד' מיני צרות, הראשונה הליכה בשבי בארץ מרחקים תמיד דרך מדבר וארץ הריבה וסובלים רעב וצמא. והשני' היותו נלכד בשחיתות מאמר. והשלישי' היותו מדוכא בחללים והרביעית הליכה בשבי ג'כ דרך ים וסובלים צער חים וחמון גליו ורוב הצרות נכללות כאלו והכונה בהם שהם מעונים בכל מיני הצרות וכשיגאלם האל ינצלנו מכל זה ויודו לה' ויפרסמו נפלאותיו לכני אדם וישבו לארצם החריבה ויכוננו בה ערי מושב ויצליחו בה בכל מיני הצלחות ומלאה הארץ דעה כאשר ישלימו עצמם בכל מיני שלימות כאמרו בסיום דבריו (מב) וכל עולה קפצה פיה שרומו על שלימות המדות וכן (מג) ויתכוננו חסדי ה' שרומו על הצלחת שלימות המעלות וראיה לפי' זה אמרו גאלם מיד צר ומארצות קבצם אקיפ שאיפשר לרחק כפי⁴. וזולתי⁵ פ' כוונת המזמור שהיא להעיר בני אדם שידעו כל מה ששייגם מן הצרות הוא כחשגחת⁶ עונש משפטי האל לעונותינו

(1) בכיו מושמש. (2) בכיו וימקו. (3) ציל מכים מלשון ואם סך הוא מערכך. (4) אולי ציל הפירוש הזה. (5) עיין פי' רד"ק לפסוק לג. (6) אולי ציל השגת.

ויתקורר לשוב ולהתפלל לפני האל ית' ויסיר מעליו חקונש ההוא וכשיגיע לזה יורה לפניו שהוא בחסדו וברחמיו הצילו עד שייחם כל מאורעיו מושגחים מאתו ית' לא ע"ד מקרה וחכל נכלל בפירושונו ג"כ. ועל איוה מן הפירושים נאמר (6) תודו לה' כי טוב כלומ' הודו לו שכל טובתכם באה מאתו כי טוב הוא ורחמיו על כל מעשיו וחסדו לעולם על כל ברואיו אמ' (1) לא ידעו. ואמ' (3) יאמרו (2) גאולי ה' אשר גאלם מיד צר כלומ' יאמרו ויודו שהוא גאלם והוא (ג) קבצם מד' (140b) רוחות ולא הזכיר בהם צד הדרום כי אין [שם] יישוב רק מעט. ואמרו ומים אינו רומז על צד מערב שכבר נזכר (שם) אלא שהם מעבר לים. וכעת הגאולה ישיבם לארצם דרך ים. ואמ' (7) תקו במדבר כי שימוזן דרך ר"ל בדרך הריבה שאין שם דרך מלולה מצד החול ונשיבת הרוח שהם משכשות הדרך בפזור החול ולא ימצאו עיר מושב וכילות צידתם ילכו (5) רעבים גם צמאים ואין להם שם צד להנצל בהם מצרתם ולכן התעמף נפשם בהם (1) ויצעקו אל ה' ויושיעם מאותם חסצקות (1) וידריכם בדרך ישרה ללכת אל עיר מושב לתור להם שום מנוחה ויודוהו ויפרסמו נפלאותיו בהשביעו (ט) נפש שוקקה ר"ל מתאוה ונכספת למאכל ומשתחה ונפש רעבה מלא טוב. ושוקקה הוא תואר מלשון תשוקה והוא מנחי העיין ושרשו שוק אע"פ שנכפלה בו למ"ד הפעל וכמוה משך ידו את רוצצים (הושע ז ה). ואח"כ הזכיר צרת המאמר ואמ' שמחם שילכדו בחבלי עוני וישבו מקום (1) חשך וצלמות והם אמירי עני וברזל ויש לפרש במלת עוני שהוא כמו ענוי כלומ' שהם נאמרים במאמר ענוי ורומז על קשר הידים בחבלים ויתרים וברזל על כבלי ברזל הנתונים ברגליהם או רמוז להיות זה בעונם למה (יא) שהמרו (3) אמרו אל ר"ל ששנו דבריו ומרו בהם ואלו היה לשון הכעסה היה לו לומר כי הכעיסו אל, או נאמ' כן דרך הפלגה לרוב מרים באל, הגיע (4) הכעס לאמרי האל עצמם. ועצת עליון נאצו ר"ל מאסו ובא מלשון בנין הקל כמו וירא ה' וינאץ (דברי לב יט) וכן וינאץ בעם אפו (איכה ב ו) וזולתם. ואמ' (יג) ויכנע בעמל לבם כלומ' שהאל הכניע לבם מגאוחם בעמל וכעס עד שכשלו מאין עוזר וזקקו לאל והושיעם ויציאם ממקום חשך וצלמות ר"ל ממאמר אשר היו בו וינתק ויפתח סוטרותיהם ר"ל שיסכב להם כן לחתירם ממאמרם ויודו לה' ויפרסמו נפלאותיו כשברו להם (טו) דלתות נחושה שדרך הסלכים לתת אמיריהם במקומות לחשמר שלא יוכלו לברוח ויסגרו בעדם בדלתות נחושה בריחי ברזל וכיוצא בהם מסיני החווק והתוקף ואעפ"כ יסכב להם האל היתר ממאמרם כאלו שבר הדלתות וגדע הכריחים. והזכיר אחר זה צרת החליים ואמ' (יז) שהאוילים אשר מדרך פשעם ומעונותיהם יתענו ויתדכאו בחליים

(1) נראה שצ"ל ואם. (2) בכ"י יאמרו נא. (3) בכ"י שאמרו.

(4) בכ"י וחגיע.

עד שתח עב¹) נפשם כל אוכל ויגיעו עד שערי מות אז בראותם כי אין להם תקוה ברופא יצעקו אל ה' ועל זה קראם אוילים כשלא ירגישו לאל עד הניעם לשערי מות מה שאין כן הצדיקים שירגישו מיד כי מצד העון יקרם וישוכו מיד ואמ' שגם האוילים תקובל תשובתם באמרו חשב אנוש עד דכא (מומו' צ) ר"ל עד דכדוכה של נפש ושהאל לצעקתם (כ) ישלח דברו וירפאם ר"ל יסבב סבותיו וירפאם וימלטם משחת החולי, ושחיתות ענין רשת. ואז (כג) יודו לה' וגו' (כג) ויזבחו זבחי תודה ר"ל הודאה בלשון ויספרו מעשיו ונפלאותיו ברנה. ואחר זה הזכיר צרת רכיבת הים ואמ' בים לשון ירידה כאמרו (כג) יורדי הים כאניות אע"פ שהוא ידוע שהיא גבוהה מן הארץ כי כן טבע המים להיות על הארץ והאל ית' הקוה אותם לצד אחד להראות היבשה ואע"כ הם גבוהים על הארץ וכאמרו כונם כנר מי חים (מו' צג) וכן נצבנו כמו נר (שמות טו ח) ואי אפשר למים שהיו מתחלתם מקיפים לארץ וסובבים אותה כשנקוו במקום אחד שלא יהיו גבוהות על הארץ כי אין שם עומק רק שפוע הבא מצד כדוריות הארץ וכבר היו שם מים ג"כ וא"כ זה שקרא יורדי הים הוא מצד שבשפת הים הארץ גבוהה מעט מחכמת הטבע המונה מצד האל שלא ישתמחו המים על הארץ. או יקרא ירידה על שם האניה שהיא עמוקה ואדם שירד בה מצד כניסתו. ואמ' שאותם היורדים בים עושים מלאכה במים רבים רומז לעשיית הספינות והתרגנים והמשוטות והחבלים ושאר הכלים הצריכים לכך. (כד) הנה ראו מעשי ה' ונפלאותיו בעמקימים ובמצולות ברעש הים ובגודל הבריות ולפעמים בחיות לרצון האל להעמיד רוח מערה שתרים גליהם והספינה עולה ויורדת עד שירטה לאנשי הספינה כאלו פעם בהתרומם הגל יעלו (141b) שמים ופעם²) בעברו ירדו תהומות (כו) ותתמוגג³) נפשם ר"ל תמם ברעה ובדאגה ספחד רדתם בתהומות כמו אבן. (כז) ויחוגו ר"ל ינודו. וינודו הוא כפף ענין כי יחוגו הוא ענין תנועה ג"כ מלשון והיתה אדמת מצרים לחנא (ישעי' יט יז) שפירושו תנועת פחד ואלו היה מלשון שכר לא היה מבנין הקל אלא מבנין נפעל. ואמ' כשכור כי השכור מתנועע תמיד. ואמ' כל חכמתם תבלע כלום' תשחת או תחכמה ותתעלם עד שיצעקו אל ה' ויוציאם משם (כט) ויקם סערה לרמסה ר"ל ישיב הסערה לרמסה ויחשו גליהם של אנשי הספינה וקראם גליהם על שהם שקמים עליהם ושהם סבת באם מצד עונותם (ל) וישמחו אנשי הספינה בשתיקת הגלים ויגחם אז האל אל מחוז הפצם ר"ל אל הגבול שחפצם וכונתם בו ומחוז ר"ל גבול מלשון בית אבנים יחזה (איוב ח יז) ר"ל יגביל, ויודעו לא חזו ימיו (שם כד א) ר"ל לא נתנו להם קץ וגבול. ואז בהניעם למחוז הפצם (לג) יודו לה' וגו' (לג) וירומסוהו בקהל עם ובסושב זקנים יהללוהו. ואחר דבר דרך כלל שחכל ביד האל והוא גומל ומעניש לפי

(1) בכ"י שתעב וצ"ל שתהעב או שתעבת. (2) בכ"י וכעס. (3) בכ"י ותמוגג.

תקונש הראוי לאדם מצד מעשיו, פעמים ישנה מטוב לרע וחזכיר קצת מהם והוא שישים (ג) נהרות¹) למדבר ומוצאי מים ר"ל מקורותיהם לצמאון (לד) וארץ פרי למליחה ר"ל לחרבן שלא יעלה בה עשב והכל מרעת יושבי בה ולפעמים ישנם מרע לטוב (לה) ישם מדבר לאנס מים וארץ ציה למוצאי מים עד שיושיב²) שם אותם שהיו (לו) רעכים ויכווננו שם עיר מושב (לי) לזרוע שם שדות ולנטוע כרמים ויעשו ר"ל ויאספו פרי תבואת (לח) ויברכום ויצליחם עד שירבו מאד ובהמתם לא ימעיט ר"ל שלא יהיה בה משכלת ועקרה ולכשירצה ג"כ בהתגאותם לרוב טובה יענישם עד (לט) שימטמו וישוחו עצמם ר"ל שילכו שוחה מצד ממשלת רעה ויגון שתמשול עליהם ועוצר מענין יורש עצר (שופט' יח ז) זה יעצור בעמי (ש"א ט יז) וי"ם מעוצר רחם ורעה ויגון ומלת רעה חסר וא"ו (142^a) וכן יש פוך בוז על נדיבים ר"ל שירכה להם בוז וקלון ונדיבים פי' נכבדים. ויתעם בתוהו לא דרך כלום' אפי' במקומות שאין ראוי לתעות בהם ושואין שם מקום שיחא ראוי לתקרא דרך הוא יתעם שם וכך דבר שאינו כלום יקרא תוהו כלום' שיתעם אף בדברים פשוטים שאין ראוי אף לתנוקות להכשל בהם. (מ) וישגב ר"ל ירומם האביון משפלות תקוני והדלות וישים משפחותיהם כצאן שהם פרות ורכות לרוב על שאר הבהמות ואז (מג) יראו ישרים שפלות הרשעים וישמחו לא להיותם³) שמחים לאד אבל להשקיט העמים משאון חמסם וגזלותם שהוא ענין וכך על דלתה קפצה פיה כלום' שכל בני עולה יחרישו וישתקו ויבושו מדבר. (מז) ומי שהוא חכם ישמור אלה ר"ל שישמרם כלבו ויכיר כי הכל בידו ית' ויתבוננו חסדו ח' כי הכל מצד המשפט או מצד הרחמים ושתקוררו עליו לאיוז מכה גלויה לפניו ית'. ויש מפרשים דרך צחות שהחסידים עצמם יתבוננו שלא יתכן הטובה רק למי שהוא נאות לה ולדעתי לפי זה וישמור אלה ר"ל ימתין ויחכה שבסוף יהיה כן לתת לאיש כדרכו וכפרי מעליו ואולי כהלכו⁴) ראותו העדר הסדור בשלות הרשעים ויסורי הצדיקים כי בסוף יתבוננו חסדי השם לכוון בכסאם למשפט⁵) כמו שפי'.

מזמור קח

זה המזמור כבר נאמר כולו פעם אחרת במפר זה וקצת הפסוקים שבו והם חמשה פסוקים הראשונים במזמור נז ושאר והם שמונה פסוקים הנשארים

(1) בכ"י נהרותיו. (2) בכ"י שיושיבם. (3) להיותם ר"ל יען היותם וכן להשקיט פי' לפי שישקטו ויחדלו חמסם כי המחבר משתמש בלי' כבערבית בטובן בעבור ולמען. (4) בכ"י בהולוחו. (5) אולי צ"ל לכוון למשפט כסאו כמו לעיל מזמור ט. ת.

בסוף מזמור [מ] אין ביניהם חלוף בענין רק בחלוף קצת התיבות וכבר נזכר במזמור
 זו שהוא נאמ' כברחו מפני שאול במקרה ובמזמור ס נזכר שהוא נאמ' כחצותו
 את ארס נהרים ואת ארס צובא ופרטי המקראות כבר ביארנום שם ומ"ם פירשו
 בו קצת מפרשים שזה שחזר אותו (142b) המזמור הנה הוא ששפע¹ נבואי
 העירו לזוכרו על זה הגלות ואע"פ שהלשון אחד נשתנה הנה בענין. ואמ'
 (ג) נכון לבי אלהים שאיני מתיאש מן הגאולה לאורך הגלות אלא לבי נכון
 כלום' בטוח ובריא אל הגאולה ולכן אשירה ואזמרה אף כבודי ר"ל
 נפשי² כלום' אף נפשי בטוחה בכך והוא כפל ענין. (ודרשו) (ג) ועורח
 הנכל וכבוד נאמ' דרך צחות כאלו יעור מאיליו. ורבותי דרשו (ברכות ג):
 מכאן שכבוד היה לו למעלה מראשותיו שהיה מנגן מאליו ופרטי הדברים כבר
 פירשנום במזמורים שהזכרנו. ונתחלף מן המזמור האחר ששם נאמ' עד שמים
 וכאן נאמ' (ה) מעל³ שמים ולפי פי' זה מצד שדבר עתה על הגאולה הפליג
 בה יותר ומ"ם אמ' ועד שחקים כי האמת אינה ביותר מן הראוי אבל על
 קו היושר ורבותי ז"ל דרשו כאן בעושים לשמה כאן בשלא עושים לשמה (פסחים
 נ:) ולפי הפשט הכל נאמ' דרך הפלגה כלום' גדול חסדך עד תכלית מה שאיפשר
 אם עד שמים אם מעל שמים הכל דרך הפלגה. (ו) ורומה על שמים לפי
 זה הוא דים כאלו עתה אינו רם כמו עתה ארומם (ישע' לג י) וכן למה תהיה
 כאיש נדהם כגבור לא יוכל לחושיע (ירמ' יד ט) וכבר פי' שם ענין (ו) חושיעה
 ימינך ומה שהזכיר הנה לשיטה זו (ח) שכם ומכות וגלעד דים כחזרת פרט
 במקום כלל כלום' שירכשו בני עמינו או כל העיירות וכן הזכיר מן האומות
 (י) מואב ואדום ופלת בכונת כלל האומות ואע"פ שלא יהיה לאותן האומות
 שם באותו זמן שכבר נתבלבלו ונתערבו זו בזו באותו זמן יודע הכל. או איפשר
 שרומם על המקומות שהיו אלו האומות שוכנים בהם מאז ומצינו דרך הנבואות
 תמיד להזכיר פרטי המקומות ופרטי שמות האומות כיעודי הגאולה כאמרו ועפו
 בכתף פלשתים. אדום ומואב משלוח ידם וכני עמון משמעתם (ישע' יא יד) וכן
 הרבה. וזכר מן השבטים מנשה ואפרים ויהודה לפי שמלכות ישר' נתיחס ליוסף
 להיות המלך הראשון בהם משבט אפרים ואמ' שבזמן (134a) ההוא יהי' שבט יהודה
 מחוקק ר"ל מנהיג הכל וכלם יהיו תחת ממשלתו כאמרו קח לך עץ אחד והיו
 לאחדים ולא יהיו עוד לשני גוים.. ולא יחצו עוד לשתי ממלכות עוד (יחוק' לו
 טו—כב) ושאר הפרטים כבר ביארנום במזמור זו ובמזמור ס כמו שכתבנו.

מזמור קט

יש מפרשים שזה המזמור חברו דוד כשהיה בורח ומתחבא מפני שאול
 וחברו על אנשים בני בליעל שהיו מביאים דבתו רעה אל שאול ומצר היותם

(1) בכ"י שפע. (2) בכ"י לנפש. (3) בכ"י על השמים.

רשעים ובני נבלים גי'כ אמ' (ד) יזכר עון אבותיו אל ה' וחטאת
 אמו אל תטח זמים איפשר לפרש על הגלות הארוך הזה שכמה בני בליעל
 משמים בנו את הנחשים ומרכיצים עלינו את האריות לולא ה' שהיה לנו להטות
 חסדיו עלינו לתתנו מחיה בעבודתינו. ואף בדרש פירשוהו על אדום ויזכר עון
 אבותיו על עשו והיוצאים ממנו האוחזים מעשה אבותיהם בידיהם וחטאת אמו על
 נשי עשו והיוצאים מהן וכן פירשוהו בדרך אחרת עון אבותיו עון שכירו מאבותיו
 ורובו אל עשו שגרם ליגרע שנים מאברהם שקיצר הכי' כדי שלא יראהו יוצא
 לתרבות רעה וכן שגרם שכהו עיניו של יצחק וכן וחטאת אמו וחטאת שכירו על
 אמו שציערה כמעשיו הרעים וכן שגרם להעלים יום סוטה מן הבריות כדי שלא
 יקללה שיצא ממנה עשו הרשע וכמו שדרשו בפסוק ותמת דבורה ויקרא שמו
 אלון בכוח ודרשו בו⁽¹⁾ אלון אחר מלמד שאכל אחר היה לו ליעקב עם של דבורה
 שמתה אמו והעלימו מיתתה. ובמקום אחר דרשוהו⁽²⁾ על כל האומות המצרות לישראל.
 והמקראות איפשר על ב' הפירושים כל אחד לפי רצונו. והוא שהתחיל ואמ'
 (ה) אלתי תהלתי רי' שאני מהלל תמיד או שאני מתהלל ומתפאר בעבודתו
 אל תחרש למה שתראה מן הצרות שאויבי מצירים לי שלא תקנא לשם כבודך
 לקחת נקמתך מהם (ג) כי פי רשע (143b) ופי מרמה רי' פה המתמיד
 לדבר מרמה פתחו עלי אותם הרשעים ודברו אתי לשון שקר. וי"ם
 דברו אתי כלום' כשהם מדברים עמי הם מראים עצמם כאוהבים וכשאני
 יודע שאחרי חם חורשים רע עלי אני מכיר שכל מה שרכרו עלי היה לשון שקר.
 (ג) ודברי שנאה חסר ביית כל' וכדברי שנאה מכבונני ונאצונני. וילחמוני
 כמו וילחמו עמי ואמ' חנם כי לא עשיתי עמכם רק טוב ואף כי עשיתי עמכם
 כמה חסדים וזה ענין (ד) תחת אהבתי ישמנוני. וכדרש אמרו אם עשו
 שונא ליעקב נמל את בכורתו וכן בדין אבל לכושים ולכרבניים מה עשה הוי
 שנאת חמס שנאוהו⁽³⁾. ואמרו ואני תפלה פי' ואני אין בירי השתדלות להנצל
 מהם רק תפלה ותחנונים לא. וי"ם שהוא חסר כמו ואני איש תפלה כמו כי
 חמודות אתה (דניאל ט כג) שפי' איש חמודות כלום' שאיני חורש שום רעה
 ולא מדבר שום רע על אדם אלא שאני מתעסק בתהלות ובתפלות תמיד. וי"ם
 ואני תפלה כמו הם נלחמים עלי ואני מתפלל עליהם בעת צרותם כאמרו ואני

(1) עיין פסיקתא שהוציא לאור רש"י דף כב ע"ב ופסיקתא פ"א שהוציא ר' מאיש בבית
 תלמוד היה דף 112 ופסיקתא רבתי פ' זכור ותנחומא פ' תצא ופירש"י כאן והילקוט מכיאו כאן בשם
 תנחומא. וצ"ל: אלון בלשון יוני אחר. (2) בשו"ש דרשוהו על מחריבי בית המקדש.
 (3) ושנאת חמס שנאוני כתוב בסו' כה יש והדרש חובא שם בשו"ש וכאן לדברי
 הפסוק וילחמוני חנם גי'כ ורש"י השמיטו כאן והזכירו בהערה ב.

בחלותם לכושי שק (טומר לה יג) וכן דרשו ז"ל ואני חפלה שבקים פרים אני
 מקריב בחג על שבקים אומות להתפלל עליהם שירדו להם גשמים¹. וכפל הענין
 באמרו (ה) וישימו עלי רעה תחת טובה ושנאה תחת אהבת. ⁽¹⁾
 הפקר מלשון מנוי כלום' השלם עליו אדם רשע בכל עניניו ושמן יעמוד
 על ימינו לשטנו. ⁽¹⁾ בהשפמו כלום' כשיהיה לו דין ומשפט עם אדם
 יצא רשע כלום' יצא חייב כדינו בחזקת רשע ועל. ותפלתו תהיה לחטאה
 מלשון אל השקרה ולא יחטיא² (שופטים כ טז) כלום' שלא תקובל תפלתו ואז
 יחטא בכונתו. יהיו ימיו מעטים שיקצר האל ימיו לחטאיו. ופקודתו
 ר"ל ממנו יקח אחר וקרא המסון פקודה שעל דרך האמת אין לאדם בו אלא
 כמי שהוא פקיד וממונה על איזה דבר לשמרו זמן אחד. ^(ט) יהיו בניו יתומים
 ר"ל שימות האב בעודם קטנים ^(144a) וכן אשתו אלמנה בימי הנעורים. ואמי
^(י) ונוע ינועו בניו ושאלו כלום' כמו נודד הוא ללחם איה ^{(איוב טו}
^{כג)} כל' ינועו חנה וחנה לשאל פת לחם. ובאה מלת ושאלו מבנין הרגוש ע"ד
 שאלו ישאלו באבל וכן חתמו ^(ש"ב כ יח). ודרשו מחרבותיהם נ"ל כפי
 שכל כך יהיו עניים מרודים ומזו רעב שיבקשו אף בבתים שיראו אותם חרכים
 אע"פ שידועים בהם שלא יוכלו לתת להם מתנה הגונה שלא יחושו למתנה המעומה
 וקלה לרוב חסרונם. והמרקקים העירו שמצאו בספרים מדויקים במסרה במלת
 ודרשו שהדל"ת⁸ נקראת בקמץ חטף כמו חרכו מאד ^(ירמ' כ יב) והיא נוסחא
 [קשה] לפרשה ואין דעת רוב בעלי פסוק נוחה הימנה ומתוך הדחק נ"ל לפרשה שהיא
 ודורשו בשורק מבנין פועל כלום' שכני אדם ידרשו ויחקרו עליהם איך נשתנו
 עליהם מדרי זמנם שלא כדרך בני אדם ויחקרו בפעולותיהם המושחתות והמחריבות
 עד שייחסו הענין לרוע הנהגתם והשחתת פעולותיהם כמאמ' השחיתו התעיבו עליה
^(מזמור יד ב). ואמ' ^(יא) ינקש נושה לכל אשר לו כלום' המלוה ישחית
 וכשיל כל אשר לו והוא שיקח מאתו נשך ותרכית ויעשהו עד שיצטרך להשחית
 נחלתו והוא ענין ויבזזו זרים יגיעו. או נפרש שיצטרך ללוות עד שיהיה
 מנוגלל⁴ הרבה עד שלא ימצא קונים לנכסיו ויצטרך לתתם כולל גדול ובבזה
 ושלל והוא ג"כ ענין ויבזזו זרים יגיעו וכן ^(יב) אל יהי לו מכל נושיו
 מושך חסד להאריחו ולרחם עליו וכן אחר סותו אל יהי חונן ליתומיו
^(יג) ואחריתו ר"ל בניו כאמרו בדניאל ^(יא ד) ולא לאחריתו כלום' שיהיו בניו
 נכרתים עד שבדור אחר ר"ל בדור בניו ימח שמם ר"ל שמו ושם בנו ^(יד) ועון
 אבותיו וחטאת אמו כבר פירשנוהו. ^(טו) ויהיו נגד ה' תמיד ר"ל עון
 אבותיו וחטאת אמו ולכן יכרת מארץ זכרם. ^(טז) יען אשר לא זכר
 עשות חסד כלום' כל כך הרגיל עצמו ברשע וחמס עד אשר אפי' פעם אחת
 1 שו"ט בסוף הטומר וכן בפירש"י. 2 בכ"י יחטיאו. 3 בכ"י שחאלף. 4

לא זכר לעשות טוב אבל רדף כל ימי עני ואביון ונכאה, לתת לרוב צרותיו רדיפה (144b) גדולה עד למותת אותו ר"ל עד להמיתו כדרך תמותת רשע רעה (סומור לד). (י) ויאהב קללה כלום' שיודע הוא שלרוב חססו והרעותו לבריות [כל] אדם מקללו אעפ"כ אינו נמנע מלרדוף אחר מעשיו הרעים א"כ הוא אוהב קללה ולכן חבואהו לסוף. ומלת ותכואהו עבר במקום עתיד כי כן דרך לשון הנבואות והוא ענין ולא חפץ בברכה וגו' שאלו היה חפץ בברכה היה מטיב מעשיו ומתאהב לבריות. (יח) וילבש קללה כמדו עבר במקום עתיד כלום' שתסכבוהו הקללה כמדו וכמדו ר"ל לכושו וכן תבא כמים כקרבו כמים שאדם שותה וכשמן שאדם סך בו לכאב העצמות שתכנס המשיחה בעצמות. או נפרש וכשמן מלשון שומן כאמדו למטה ובשרי כחש משמן ורומז על ענין המוח שבתוך העצם. וכפל הענין באמדו (יט) תהי לו כבגד יעטה ולסוז ר"ל אזור תמיד יחגרה וספני שתאזור נותן חוץ למתנים קורא החגורה מוח מלשון ומיח אפיקים רפה (איוב יב כא) שפי' חוץ ובאה המ"ם במלת ולסוז נקודה בצרי שלא כמנהג¹). ואמ' (כ) זאת פעולת שומני ר"ל שכל פעולתם וספני שהשכר נמשך אחר הפעולה הוא קורא לו פעולה וכמוהו לא תלין פעולת שכיר (ויקר' יט יג) וכן הוא שכר הדוברים רע על נפשי ר"ל שמיחסים לה אבדון ומות. (כא) ואתה ה' אעפ"כ שאיני ראוי לכך עשה אתי למען שמך כי טוב הסדרך עם כל ברואיך ולכן הצילני. (כב) כי עני ואביון אני ולכי חלל ר"ל חרונ בקרבי לרוב צרותי ובא מלת חלל חציו קסץ וחציו פתח שלא כמנהג תואר רק כמנהג פועל עבר דרך זרות. ויש מפרשו לפי הנקודה עבר והוא בודד כאלו אמר שנתרג לבו בקרבנו. (כג) כצל כנטותו כמו שנוטה סתרה כן נחלתי סתה כלום' שאפס כוחי וחלך חזקי ותקפי וננערתי מסקום למקום כארבה שאין לוקן ידוע וננער תמיד מגדר לגדר כי אין מקום שתוכל לישב בו לבטח. (כד) ברכי כשלו מצום ר"ל שנחלשו מרוב הצומות שאני עושה ובשרי כחש משמן ר"ל סן השומן שהיה לו מאז. ואני הייתי (145a) הרפה להם ר"ל שמתרפים אותי תמיד ומכזים אותי על שרואים אותי בחולשה ובכיוון. יראוני יבזוני כדרך אל תראוני שאני שחררת (ריש שה"ש) מלשון מוראה ונגאלה (צפני ג א) ויניעון ראשם עיד בזוי כשאיני נמשך אחריהם להתכבד עמהם [וי"ל]²) אפי' ראה ממש כלום' בכל עת שיראוני יניעון ראשם ולכן (כו) עזרני ה' א' חושיעני כחסדך כלום' כמו שמדתך תמיד להעיר חסדך לשומרי תורתך. (כז) וידעו כי ידך זאת ר"ל יתבוננו בראותם חזקי הגדול אחר החולשא הגדולה כי ידך ונכורתך זאת ר"ל

(1) גם בישי' כבר נמצא מוח בצרי ותרנוס מוח ומיח תקוף, וזה מתאים לסכרת

הסכרת שפי' חוץ. (2) המוסגר חסר בכ"י ור"ל יראוני יש לפרשו גם ראה ממש.

חישוקה אתה ה' עשיתה במפיק היא כמו עשית אותה כלום' לא בחילי וכוהי ולא דרך מקרה. (כה) ויקללו הם מה כמנהגם ואתה תברך. קמו ויבושו קבר במקום עתיד כלום' יבושו הם למה כי קמו על עברך ועברך ישמח. (כט) וילבשו שוטני כלם ויעטו כמעיל בשתם ובאה חמים במלת כמעיל רפה עם פתח הכ"ף שלא כמנהג¹). ואני בעת ישועתי (ל) אודה ה' סאד כלום' הרבה בפני ר"ל בשיר ותהלה ובתוך רבים אהללו ר"ל שאפרסם נסיו ונפלאותיו (ם) כי יעמוד בחסדו לימין אביון לחושיק משופטי נפשו כלום' ששופטים אותה בדבורם תמיד לחייבה כלייה זה בכה וזה בכה.

מזמור קי

(6) לדוד מזמור נאום ה' לאדוני וגו' ידוע שדוד היה מחבר המזמורים ברוח הקדש והיה נותנם ללויים לשוררן בדוכן לפני המזבח כמו שכתוב בדברי הימים כשהקלה הארון מכית עובד אדום להציבו בתוך האהל אשר נטה לו נאמי' שם ויתן לפני ה' מן הלויים משרתים לחזכיר ולהודות ולהלל לה' אלהי ישר' ונאמי' שם על מזמור חודו לה' קראו בשמו את נתן הנביא בראש להודות לה' ביד אסף ואחיו ומתוך כך היה דוד צריך לחבר המזמורים שיתנן ללוי לאמרו וחבר זה המזמור על הבטחת האל אותו להמליכו מלכות עולם שכל שיאה מלך בישר' אליו הסוב המלכות ומתוך כך לאדוני האמור הנה על דוד כי אליו יאמי' נאם אדוני אלי לא היה נכון ללשון הלוי המזמור בדוכן ואע"פ שהרבה מזמורים נאמרים על דוד (145b) ונכתבים בלשון מדבר בערו כאמרו מה רבו צרי, בקראי ענני, עד אנה² ה' תשכחני וכן רבים נ"ל שמכל מקום הם עניינים בלשון תפלה איפשר לכמה בני אדם להשתמש³) בהם לעצמו לפי ענין צרותיו וכן שאיפשר להשתמש בהם על לשון הכלל הן לענין הנאולה הן לענין הצרות כי הרבה פעמים יאמר על הכלל בלשון יחיד אבל זה המזמור אינו ענין תפלה רק הודעת הבטחת האל אותו בהצלחתו וקיום מלכותו ולא יתכן בו לשון מדבר בערו ואע"פ שכנמצא בזה המזמור מצינו במזמור השני ה' אמ' אלי בני אתה מיס' הרי אמ' תחלה על ה' ועל משיחו וכן אמ' עליהם יושב בשמים ישחק והזכיר נסח דברי האל על מלכות דוד ועל יד זה יתגבל נסח דברי דוד על עצמו אבל ככאן בתחלה דבריו לא היה נכון למשורר על הרוכן שיאמר שם לי ומתוך כך אמ' נאם ה' לאדוני כלום' שרבר אליו כן דרך נבואה או לאדוני כמו על אדוני⁴). ושב

(1) נראה שזה בשביל העינין וכן תמצא בלא רגש ויסעו מסעי ודומיהם וכמו כן השמיטו בעלי המסורה את הרגש לפני אלף כגון מלאו וימלאו בקנאו משנאי וכי"ב. (2) בכ"י אנא. (3) בכ"י לשמש. (4) בכ"י ג' יודין ס"י שם קודש.

לימינו משל כלום' שתחסה בימיני עד שאגין בערך מכל אויביך והוא ענין
 עד אשית אויביך הדום לרגליך כלום' שתדרוך על בטותם ותמשול
 עליהם ומלת עד כמו עד אשר אם עשיתי (בראשי' כח מז) כלום' ואז תעמוד
 לבטח לבלתי אעזבך וכן הנה אחר שאשים אויביך הדום לרגליך תעמוד בטוח
 שאגין בערך. ואמ' זה בתחלת מלכותו כנגד המערערים עליו ומתנכלים על מלכותו.
 ואמ' (ג) מטה עזך ר"ל שבט המלכות כדרך לא יסוד שבט מיהודה וגו'
 (ברא' מט י) ישלח ה' מציון. רדה משול בקרב אויביך כלום'
 שתמשול בתוך גבולם. ואמ' (ג) עמך נדבות ביום חיליך כשיגיע זמן אסיפת
 חיליך להלחם על אויביך יבא אליך בנרבת לב כלום' מלב ומנפש הבמיתו שיהא נאתב
 מצד עמו כמאמר החכם לאחד המלכים משוך לב העם עד שתמלוך בלבבות
 לא בגופות לבד. וענין בהררי קדש כמו בעבור הררי קדש כלום' בעבור
 מעלתך וחדרת קדש שלך ביושר ובמניעת כל עול אחת הנאהב לעמך⁽¹⁾ כי רוב
 המלכים חומדים (146a) ומשתרלים להוציא ממון העם בכמה פנים ואתה לא כן
 נתן לך ה' א'. ומרחם משהר נראה לי במלת משהר⁽²⁾ מלשון מלכות
 לשון רבותי הרבק לשחזור⁽³⁾ וכן הוי קל לראש ונוח לתשחורת⁽⁴⁾ לא חסור אחר
 מהם נשאתי הרגום' שחרית. ורחם להיות עקר הנחתו על מקום הדרה יורה דרך
 השאלה על כל תחלת ענין. ומל להיותו ערב אצל כל אדם תקרא כל טוב הנתנה
 וערכה מל כמו שאמרו⁽⁵⁾ יערוף כמטר לקחי וכת' תזל כמל אמרתי (דברים לב)
 הא בתלמיד הגון הא בתלמיד שאינו הגון, [וזה] דומה למטר שעם היות בני אדם
 צריכים לו, כשהגיע להם ממנה די ספוקם יקוצו בה מיד וכן זה כשהחכם אינו
 בעל סודות אקיפ שאדם צריך לו לפעמים בעסקי הוראה כשיעשו⁽⁶⁾ בני אדם
 ממנו יקוצו בו מיד, אבל התלמיד החגון ונעים במדותיו הוא אצל בני אדם כמל
 שיורד בכל יום ויום אף ללא צורך ועם כל זה הוא ערב לכל אדם כן זה אף
 בעת שאין אדם צריך לו בענייני הוראה דבריו ערכים ומקובלים לכל שומעיהם
 וירוע שרוד בילדותו היה נוח ונעים במדותיו וערב בהנהגותיו כאמרו בן ישי
 בית הלחמי יודע גנן וגבור חיל ואיש מלחמה ונכון דבר ואיש תואר וה' עמו
 (שיא מז יח) וכמו שתעירו עליו המקראות שהיה נאהב וחשוק אצל הכל ואמ' עתה
 שאף בתחלת מלכותו שדרך כל מלך חדש להתגאות ולמשול בחוזק כרי לפרסם
 מלכותו ולהחזיק שולטנותו לעין הכל, הוא לא זו מטוב הנהגותיו ולא נתגאה

(1) ניב או בתרי (ציל בהררי) קדש בירושלם שהוא הדרת קדש נאמי' בו יפה נהפ.
 (2) בכ"י שמר. (3) עיין ספרי דברים פסקא ו ומה שפ"י ר' מא"ש שם ובר' פ' טו
 והערת ר' יודא סתעאדאר זיל דף 145. (4) ע' אבות פ"ג מ"ב יב ופ"י המאירי שם
 תשחורת כמו גדולה וארנות. (5) תענית ז: וע' פירושו באבות פ"ב מ"ב. (6) כשיעשו
 אולי צ"ל כשיפסרו או כשיצאו.

במלכותו כמו שאמ' הוא בעצמו אנכי היום רך ומשוח מלך והאנשים בני צרויה קשים ממני (ש"ב ג לט) כלום' שעם היותי משוח מלך אני רך. ואחר שפירשתי לך כל זה ביאור זה מצלי מרחם משה ר"ל מתחלת מלכותך שדרך כל העולם להתנאות לך מלך ילדותך כלום' לא וזה סמך חסרת מדותיך ומעלת הנהגותיך אשר לך מעת ילדותך. או נפרש מרחם משה כלום' מתחלת השחר שנולדת בו כענין במרם תצא מרחם (ירמ' א ה) וקרא יציאת השחר רחם כמו שקראה במקום אחר בלשון בקיעה או יבקע כשחר אורך כי השחר דומה (146b) כיוצא במקום נסתר למקום נגלה כלום' שהכנת שלמותך ונוקם מדותיך יצא עמך מבטן אמך. ואמ' (ז) נשבע ה' ולא ינחם רמו למה שנחם על מלכות שאול ואמ' שמלכות דוד אינו כן כי מלכות שאול לא באחו מצד הנבואה רק שלא היה באוחו זמן בשבט יהודה מי שראוי למלוך כמו שביארנו בתלמוד בחבור הגדול במס' הוריות אבל מלכות דוד היה מצד הכמחת הנבואה הקרוסה כענין לא יסור שבט מיהודה (בראש' מט) וכן כי יהודה גבר באחיו ולנגיד ממנו (ד"ה א ח ב) ומצד הנבואה אמ' נשבע ה' כלום' דבר שאי אפשר להשתנות ולהכביל. ואתה כהן לעולם ר"ל מושל מלשון ובני דוד כהנים היו (ש"ב ח יח) מוליך כהנים שולל (איוב יב יט) כהן מדין (שמות יח) ולעולם רמו שאקיפ שיגרום החטא לגלות מעל גבול הצדק מים כשתשוב המלוכה לעם, לשכמו ולזרעו תשוב. ועל דברתי מלכי צדק נראה לי שרומז אל האל ית' כלום' שמלכותך קיים בדבר האל ובהכמחת המלך הצדק ר"ל האל ית'. וי"ם זאת ההצלחה תגיעתך על דבר שאתה מלכי צדק כאמרו ויהי דוד עושה צדקה¹) ומשפט לכל עמו (ש"ב ח טו) ונ"ל שבאה עליו מלת כהן כי היא מלה מונחת על שולטנות ועל שמוש בבית האל ושתיים היו בו כי מצורף על מלכותו ושולטנותו היה מתקסק בעבודת האל וישב בביתו תמיד. ואמ' (ה) אד' על ימינך כמו כי יעמוד לימין אביון כלום' ה' על ימינך יעמוד לעורך. ומחץ ביום אפן מלכים עבר במקום עתיד כלום' ימחץ ביום אפן לנקמת אויביך מלכים ושליטים או רוסו ביום אפן על אחרית חיימים במלחמת גוג ומגוג. (ו) ומלא גויות נ"ל במלת מלא שהיא כמו קבוץ ואסיפה כמו קראו אחריו מלא (ירמ' יב ז) ורמו הגה על הנבואה העתידה ואמ' שחאל ריין בגוים אסיפת גופות ר"ל קבוץ עמים שיבואו למלחמה על ירושלים וכן ימחץ ראש על ארץ [רבה] ר"ל על ארצות רבות ומחץ עבר במקום עתיד. (ז) ומנחל בדרך ישתה ר"ל שיפיל כל כך הללים מהם עד שילך מרמים נחל ואמ' ישתה דרך משל כאמרו ורם הללים ישתה (בסדר כג כד) והוא משל לנקמה גדולה וע"כ ירים ראש (147a) כדרך עתה ארומם עתה אנשא (ישע' לג י). או פי' ירים ראש עמו שהוא ראש לכל העמים. זה ביאור המזמור

לרעתו. וזולתי פי' בו דרך אחרת כקצת מקומות, ורז"ל פי' כל המזמור בענין המשיח ואז"ל¹) לעתיד לבא חב"ה מושב משיח לימינו ואברהם משמאלו ופניו של אברהם מתכרכמות ואומ' בן בני יושב לימינו ואני לשמאלו וחב"ה מפייו וכו' וכל זה משל על היות הממשלה בתכלית ההצלחה כאמרם במקום אחר²) ירום מאברתם ונשא ממשוה וגבה ממלאכי השרת כמו שפי' בחיבורינו הגדול במס' אבות וכן הענין הנה שתעלה הצלחתו על הצלחת אברהם שהיה ראש האומה והתחלת הדת והתכרכמות הפנים אמ' רובו על המעמט ההמון מעלתו בעת (מעלת) החיא בהקיש אל מעלת המשיח כהמעמט ישיבת השמאל בהקיש אל ישיבת הימין וכענין אמרו וחסרה הלבנה וכושח החמה (ישע' כד כג) הגפן חוכישה (יואל איב). וכדרש אחר דרשוהו³) על אברהם שהיה נקרא אדון כפי הכל אדוני שמעני שמעני אדוני (ברא' כג) והכוונה לבחירת זרעו להיות מסנו כהנים ומלכים ושב לימיני כמו חכה לישועתי⁴) ושב כמו דום וחכה לישועת ימיני, עד אשית אויביך רמו למלחמת אמרפל וחכיריו ואז מטה עזך לחזק אותך ישלח ה' מציון והוא ירושלים שיצא מלכי צדק מלך שלם לקראתו ובקרוב אויביך ר"ל בתוך המלחמה ועמך נדבות רמו על ענין וירק את חניכיו ועל ענף אשכול וממרא שהתנרכו לצאת לקראתו⁵) ומרחם משחר כדרך בן שלש שנים הכיר אברהם את בוראו שרמו על טוב הכנתו מעת הילדות ואתה כהן לעולם ר"ל שכל עובדי האל יתיחסו אליך ועל דברתי מלכי צדק שאמ' לו ברוך אברם לאל עליון ר"ל לעבודתו ית' ומחץ ביום אפן מלכים רמו על ארבעת מלכים וידין כגזים רמו על נבואת בין הכתרים וגם את הגוי אשר יעבודו הן אנכי (שם טו) ומלא גזיות על ענין מצרים מת על שפת חים ומחץ ראש רמו על פרעה וארץ רבה חשוכה ומעולה שהיא מצרים ומנחל בדרך ישתה רמו על נילום שהיה משקה כל ארצו (147b) ולא היה צריך למטר ועליו היה מרים ראש ר"ל מתפאר ואומ' לי יאורי וכו' (יחזק' כט ג). ואף הספרשים אותו על דוד יש מפרשים אותו על סוף מלכותו כשאמרו לו לא תצא אתנו עוד במלחמה (שיב כא יו) ושב לימיני כלומ' להתעסק בעבודת האל והוא יהיה עזרו ומטה עזו, ועמך נדבות ללכת במלחמה מע"פ שאינך עמהם וכל המזמור איפשר להמשיך על זה ג"כ.

1) במ' שו"ם במזמור יח על פסוק וענותך תרבני וחובא כמן בילקום במזמור קי וגם שיב כב והמיום: מפייו ואומר בן בנך לימיני ואני על ימינך כביכול השם על ימינך הוי וענותך תרבני. 2) מדרש תנחומא סוף פי' תולדות וילקום (ישע' נב על פס' הנה ישכיל עבדי וזכריה די פס' מי אתה הר הגדול) בשם תנחומא. 3) ע' ב"ר פי' לש ומי שו"ם כמן. 4) וכן בשו"ם אין שב אלא המתן שני שבו נא בוח במדבר (כב יח) ת"א אוריכו עכ"ל וכן שופטים ו יח אשב עד שובך תרגומו אוריך עד דתתוב. 5) אולו ציל לקרב אתו.